АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА ИМ. Г. ИБРАГИМОВА
ЦЕНТР ПИСЬМЕННОГО И МУЗЫКАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ

Азат Ахунов

МАРДЖАНИ И ЕГО ЭПОХА В ФОТОГРАФИЯХ

КАЗАНЬ
2018

УДК 86.38-4
ББК 2-335
А 95

Печатается решением Ученого совета
Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ

Издание осуществлено при финансовой поддержке
Правительства Республики Татарстан в рамках реализации Плана основных мероприятий
по подготовке и празднованию 200-летия со дня рождения Шигабутдина Марджани

Куратор проекта – *канд. филол. н. И.Г. Гумеров*

Ахунов А.М.
А 95 **Марджани и его эпоха в фотографиях** / А.М. Ахунов. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 60 с.; ил.

© Ахунов А.М., 2018;
© ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2018

Шигабутдин Марджани… Имам Первой соборной мечети, мухтасиб Казани, член Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете, автор свыше 30 томов фундаментальных трудов, посвящённых различным вопросам мусульманского богословия, прошлому татарского народа.

В этом году мы отмечаем 200-летие со дня его рождения. Большая и значимая дата. Особенно для татарского народа. Ведь наше наследие, несомненно, богатое, дошло до нас в урезанном виде. Теперь мы собираем его по крупицам...

Величие Марджани было столь высоким, что его имя просвечивало сквозь ретушь советских цензоров. В то время, когда вычёркивалось всё, что хоть как-то было связано с «проклятым царским режимом», имя татарского богослова никак не удавалось спрятать в сундук забвения. Мало того, не получилось наклеить на него ни один из расхожих тогда ярлыков. Типа «реакционера» или «мракобеса». Не клеились ярлыки, отлетали...

Так и дошло до наших дней имя Марджани – чистым и незапятнанным. Это и есть величие. А может – и святость?

Великий проказник в детстве и великий учёный в зрелом возрасте. Слово «великий» сопровождало его всю жизнь, ходило за ним по пятам. Этот эпитет вновь и вновь звучит и в наши дни, когда имя Марджани поминают всуе, по случаю и без. Сам Марджани – человек глубоко верующий, чётко понимал, что истинно великим может быть только Всевышний. А человек – лишь соломинка, которую несут по воле волн неведомые силы...

* * *

Шигабутдин ибн Багаутдин ибн Субхан ибн Габделкарим ал-Казани ал-Марджани был первенцем у 32-летнего отца и 24-летней матери. Он появился на свет 16 января 1818 года в селе Ябынчи Казанской губернии, ныне Атнинского района Татарстана. Родом он был из семьи известных религиозных деятелей, наиболее видными представителями которой были его дед Субхан ибн Габделкарим и отец Багаутдин ибн Субхан. Предки учёного когда-то основали в 50 километрах от Казани село Марджан. Отсюда и происходил его тахаллус-прозвище «ал-Марджани» **(фото 1–3).**

Жизнь отца и деда Марджани прошла в родном Заказанье, они не представляли себе иной судьбы вне Родины. А ведь когда-то отца учёного – Багаутдин-хазрата уговаривал остаться в Бухаре после окончания учёбы сам эмир Хайдар ибн Магсум. Но ни богатства, ни заманчивые должности, ни перспективы блестящей карьеры – ничто не прельстило татарского шакирда **(фото 4–5).**

В детстве Шигаб рос весёлым и хулиганистым ребёнком, был настоящим

проказником. Возможно, это было связано с тем, что в раннем детстве он лишился матери, которая умерла сразу после родов. Конечно, эта трагедия не могла не сказаться на характере мальчика, хотя сам Марджани считал, что это только помогло ему быстрее стать самостоятельным человеком. Отец и мачеха не терпели шалостей, и мальчику частенько доставалось «на орехи». Уже взрослым Марджани наказывал ученикам: «Никогда не бейте своих детей! Особенно, не бейте их по голове!»

Но тумаки и побои не смогли укротить неуёмного мальчишку. Юный Шигаб обожал всевозможные шутки и розыгрыши. Однажды, вырезав из листа белой бумаги маску, он нацепил её на лицо и в сумерках вышел на улицу пугать загулявшихся детей и старух. Одна из бабок, приняв мальчика за шайтана, со злости огрела его скалкой так, что Марджани запомнил это на всю жизнь. Позже он рассказывал об этом со смехом: «В глазах вспыхнули искры, решил – всё, голова расколется на части. Но вроде обошлось. Аллах миловал». Но, видимо, досталось ему тогда мало, поскольку озорник не прекратил свои шалости. Как-то наш герой организовал речное путешествие для малышей, усадив их на самодельный «корабль» – на обычную деревянную дверь! Хорошо, что им не удалось уплыть далеко, иначе беды было бы не миновать. Юный Марджани любил устраивать среди соседских мальчишек конкурс – кто выдует с одного выдоха деревянный шарик за пределы нарисованного круга. В предвкушении приза мальчишки изо всех сил тужились, дули до посинения, но так и не могли сдвинуть шарик с места. Они ведь не знали, что проказник Шигаб прицепил шарик леской к ножке стола!

Возможно, его шутки объяснялись избытком сил и энергии, ведь ещё подростком на сабантуях он легко валил наземь здоровенных деревенских мужиков. С побеждёнными он больше никогда не встречался на майдане, считая их «отработанным материалом».

Но шутки шутками, а тяга к знаниям оказалась сильнее. Ещё в детстве, обучившись грамоте, он начал почитывать книжки, тайком таская их из богатой отцовской библиотеки. Глава семейства, видимо, принимая всё это за баловство, бранил сына за то, что тот меняет книги местами, вносит сумятицу, ведь в каждой из книг у него были заложены закладки в нужных местах. Но мальчик всё равно продолжил свои запретные увлечения.

Однажды отец взял почитать на время у одного муллы ценный богословский труд. За чаем он безустанно расхваливал книгу, приговаривая:

«Эх, хорошая книга! Переписал бы её, да не успею, скоро возвращать обратно». И каково было его удивление, когда спустя короткое время он держал в руках копию книги, которую втайне от всех сделал

маленький Шигаб. Мало того, он не только переписал её, но и снабдил комментариями, которые аккуратным почерком выписал на полях рукописи.

Начальное образование Марджани получил в отцовском медресе, в деревне Ташкичу. Будучи смышлёным по природе, он никогда не довольствовался пройденным материалом, занимался самостоятельно и уже в пятнадцать лет задавал учителям такие вопросы, которые загоняли их в тупик. В семнадцатилетнем возрасте юноша сам начинает преподавать в медресе, недовольный учебником персидского языка, он пишет его заново.

Поэтому вполне естественным желанием юноши было решение продолжить образование в одном из прославленных бухарских или самаркандских медресе. Отец обрадовался тому, что его сын пойдёт по его стезе, наберётся ума-разума.

* * *

17 мая 1838 года Багаутдин-хазрат отвёз сына в село Большие Менгеры, к знакомым купцам, которые отправлялись в Бухару с торговым караваном. Начался путь, полный лишений, растянувшийся на долгие месяцы. В Троицке, ожидая оказии, будущий шакирд застрял на целых четыре месяца. Деньги, полученные от отца, таяли день ото дня, но юноша не растерялся. Прикупив на всю оставшуюся сумму различного товара: красивой посуды, ларчиков, шкатулок, он меньшую часть распродал по дороге, а большую – в Бухаре. На вырученные деньги купил себе отдельную комнату при медресе «Ишан халифа Ниязкулыя» и зажил «как белый человек».

Позже Марджани любил рассказывать шакирдам о своих бухарских «университетах». Спал он тогда мало, иногда по часу – всё время посвящая наукам, чтению книг, общению с учёным людом. Учёный утверждал, что недостаток сна – это не проблема для молодого организма, а вот хорошая и сытная еда – это святое. Поэтому Шигабутдин никогда не экономил на обедах, питался всегда вовремя и любил побаловать себя различными вкусностями, например, знаменитым среднеазиатским пловом. Ну и, конечно же, не обходилось без «коронных» шуток Марджани. Ночами, нацепив излюбленную белую маску, он как тень ходил по спальне и пугал однокашников. Однажды доведя одного шакирда до предынфарктного состояния, зарёкся он так больше не шутить.

В Бухаре он нашел себе учителей, но сильно разочаровался в традиционной, косной, по его мнению, системе образования. Он выступал за её реформу, но никто не поддержал его. Через несколько лет он перешёл в другое крупное бухарское медресе «Кугелдаш». Преподаватели сюда назначались самим эмиром, но и они не устроили Марджани. Он предпочёл самостоятельные занятия в библиотеках.

Некоторое время Марджани обучался в Самарканде, но, в конце концов, вернулся в Бухару и купил комнату при медресе «Мир Араб», где он и жил до конца своей учёбы **(фото 6–17)**.

* * *

В 1849 году Марджани вернулся в родную деревню Ташкичу. Несмотря на долгие годы разлуки, свежеиспечённый выпускник Бухары мечтал поскорее перебраться в Казань – крупнейший центр мусульманской и европейской культуры. Он надеялся, что его знания, его научный багаж, накопленные за долгие годы среднеазиатских штудий, найдут применение на родине **(фото 18–24).**

О нём знали и даже ждали, хотя и не с распростёртыми объятиями. К Марджани присматривался неформальный лидер всей татарской общины Казани, Ибрагим-бай Юнусов по прозвищу «Озын Ибрай» («Долговязый Ибрай»). Марджани устроили экзамен, после успешной сдачи которого и получения всех формальных разрешений, он был назначен настоятелем Первой соборной мечети **(фото 25–26).**

Блестящее начало карьеры! Но Марджани не был бы Марджани, если бы остался беспрекословным, беззвучным исполнителем, плывущим по воле волн и по воле вышестоящего начальства. Учёный отличался гордым, независимым характером, из-за чего имел множество проблем. И внешне Марджани всегда держался с необыкновенным достоинством: во время посиделок и научных диспутов говорил мало и по делу. И если говорил, то смотрел человеку прямо в глаза и резал всю правду-матку, какой бы горькой она ни была. Трудно было что-то возразить учёному, который был одним, если не самым лучшим знатоком богословских наук в Казани. Да и не каждый решился бы поспорить с этим крупным, физически сильным мужчиной, который в случае чего одним ударом мог бы решить возникшую проблему.

В те годы медресе и мечети содержали татарские баи, но в ответ они требовали соответствующего чинопочитания. В Казани существовал следующий порядок: после больших праздников имамы и муллы шли к помощнику казанского полицмейстера Шагиахмету Алкину **(фото 27)**, чтобы поздравить его и выразить своё почтение, а потом наносили визит крупному татарскому предпринимателю и меценату Ибрагиму-баю Юнусову, с благословения которого учёный и начал свою казанскую карьеру. Марджани плюнул на условности и не стал никуда ходить. Как-то Юнусов при встрече не удержался и сказал ему: «Ладно, ко мне ты не ходишь, но к Алкину ходить-то должен. Он всё же человек при власти и как бы у тебя не было из-за этого проблем». Но учёный считал, что если Алкин и дорос до такой должности, то следовательно он человек неглупый и не будет опускаться

до мелких разборок. Так оно и случилось: со стороны официальной власти не было никаких притеснений, зато с Юнусовым отношения испортились.

Если поначалу Ибрагим-бай Юнусов относился терпимо к «выходкам» Марджани и даже продолжал финансировать его деятельность и посылать подарки, то со временем он охладел к своему непокорному подопечному.

* * *

1854 год стал переходным этапом в жизни Марджани. Юнусов оборвал финансовые потоки, которые ранее щедро текли из его кармана. Но, как говорится, нет худа без добра. С одной стороны, жить и работать стало сложнее. Здание медресе, где преподавал Марджани, обветшало, не было отопления и шакирды таскали вёдрами ледяную воду для омовения из озера Кабан **(фото 28)**. А с другой стороны, он получил свободу научного творчества, возможность высказывать своё мнение без оглядки на авторитеты, на окрики и одёргивания, которые были неизбежны для традиционного, иерархического татарского общества того времени.

В 1862 году кандидатура Марджани была выдвинута на должность муфтия – главы Оренбургского магометанского духовного собрания, но не получила поддержки обер-прокурора Святейшего синода Победоносцева. В 1867–1868 годах он был ахуном и мухтасибом Казани **(фото 29–31)**.

Именно в эти годы у Марджани словно открылось второе дыхание. Им овладел творческий азарт, желание сказать новое слово в богословской науке, а накопленные за долгие годы учёбы знания наконец-то стали переходить, согласно законам физики, из количества в качество.

В этот период им были написаны наиболее значимые труды: «Назурат ал-хакк», «Ал-Хикмат ал-балига», комментарий к «Мулла Джалалу», он приступил к работе над «Мустафад ал-ахбаром» и «Вафийат ал-Аслафом».

Книга «Назурат ал-хакк» («Китаб назурат аль хакк фи фардият ал-аша ва ин лям ягиб аш-шафак» – «Взгляд на истину о необходимости вечерней молитвы независимо от наступления сумерек», 1870) – это богословско-философский труд Ш. Марджани, написанный на арабском языке, в котором автор развил религиозно-обновленческие идеи А. Курсави, заложил основы татарской просветительской идеологии. Автор полагал, что изменения продолжительности дня и ночи в северных широтах не могут отменить предписания ислама о пяти обязательных молитвах. Он обосновывал это, опираясь на Коран, хадисы, фикх и мнение наиболее уважаемых мусульманских авторитетов. Марджани, как и Курсави, придерживался принципа «открытых врат иджтихада» для любого мусульманина и допускал, что ислам может обновляться. Эта книга вызвала большой

резонанс в татарском традиционном обществе, а сам Марджани стал объектом ожесточённой критики. К примеру, мулла ан-Насави выпустил опровержение «Музхир ал-калимат ал-джаруда ал-лати хийа фи-н-назура» («Обличитель зловещих слов, которые есть в Назуре», 1874), на что Марджани ответил новыми книгами – «Хакк ал-маарифа ва хусн ал-идрак» («Истинное познание и лучшее постижение», 1880) и «Ал-барк ал-вамид фи радд» («Сверкающая молния в ответ», 1888).

Свои взгляды по богословским и правовым вопросам Марджани изложил также в книге «Ал-Хикмат ал-балига ал-джунийа фи шархи ал-гакаид ал-ханафийа» («Предельно зрелая мудрость в толковании ханафитских догматов», 1888), предложив альтернативу известному во всём мусульманском мире комментарию богослова XIV века ат-Тафтазани «Ал-Азб ал-фурат ва-ль-маа аз-зулал ан-накийа ли-асрар-шарх ал-Джалал» («Пресная освящающая ключевая вода, объясняющая тайны комментария Джалала», 1875). Марджани выступал против спекулятивного богословия калама, указывал на неправомерное использование богословами некоторых философских понятий, отстаивал строгое разделение религиозных догматов и философии.

Семитомный биобиблиографический труд Ш. Марджани «Вафийат ал-аслаф ва тахият ал-ахлаф» («Подробное о предшественниках, их приветствия потомкам») был составлен им в 1838–1889 годах и сохранился в рукописи. В нём он дал подробные сведения о выдающихся общественно-политических деятелях, представителях науки и культуры мусульманского Востока и татарского народа периода VII–XIX вв. В 1883 году было издано введение к труду под названием «Мукаддима китаб вафийат ал-аслаф ва тахийат ал-ахлаф» **(фото 32–35)**.

* * *

До наших дней дошло не так много рукописных сочинений-автографов, написанных рукой самого Шигабутдина Марджани. Доподлинно известно, что татарский учёный записывал свои сочинения сам, а уже потом его работы переписывали или ученики богослова, или специалисты-каллиграфы, благодаря которым мы имеем возможность ознакомиться с трудами Марджани в первозданном виде. Учёный не доверял памяти и старался сразу же зафиксировать на бумаге всё ценное, что приходило ему в голову. Бывало так, что проснувшись ночью от внезапно осенившей его мысли, он впопыхах черкал её на белой стене спальни карандашом, а уже потом, утром, разбирал написанное.

Немало документов, связанных с жизнью и деятельностью Ш. Марджани: его рукописи, книги, фотографии хранятся в Центре письменного и музыкального наследия

ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Мирасханә). Всего 28 единиц хранения, большинство из которых представлены в данном фотоальбоме.

Также, связанные с Марджани документы имеются в фондах Национальной библиотеки РТ, Национального музея РТ, Национального архива РТ, Научной библиотеки КФУ. Некоторые из раритетов были переданы в фонды в середине 1990-х годов потомками татарского учёного, которые, не побоявшись репрессий, сохранили их в домашнем архиве. А ведь были времена, когда в тюрьму сажали лишь за обнаруженный дома экземпляр Корана, а в костёр советской инквизиции летели даже труды классиков марксизма-ленинизма, напечатанные на арабской графике.

Среди автографов, находящихся в Национальной библиотеке РТ, наибольший интерес представляет черновик речи Шигабутдина Марджани, которую он произнёс 12 сентября 1876 года на торжественном открытии Казанской татарской учительской школы (КТУШ). Эта школа была открыта по инициативе известного учёного-тюрколога, инспектора татарских школ Казанского учебного округа Василия Радлова (1837–1918). В КТУШ, обучение в которой было рассчитано на четыре года, брали юношей – выпускников русско-татарских училищ и русских классов при медресе. Студенты обеспечивались форменной одеждой, жильём и питанием за казённый счет. Основными предметами были русский язык, педагогика, дидактика и естественные науки, которые преподавались на русском языке. Среди наиболее видных выпускников КТУШ можно назвать Гаяза Исхаки, Мирсаида Султан-Галиева, Гафура Кулахметова, Хусаина Ямашева и др.

Мусульманские богословские науки преподавались на татарском языке. В качестве учителя богословия Радлов пригласил своего старого знакомого Шигабутдина Марджани, с которым они поддерживали приятельские отношения. Он рассчитывал на то, что с приходом Марджани авторитет школы возрастёт в глазах татарской общественности, но просчитался. Муллы-кадимисты тут же обозвали учёного «агентом миссионеров» и авторитет самого Марджани пошатнулся. Тем не менее, он проработал в Казанской татарской учительской школе целых девять лет. С другой стороны, нападкам подвергли и «немецкого агента» Радлова, которого казанские миссионеры, в частности, Евфимий Малов, обвиняли в излишних симпатиях к татарам.

В своей речи Марджани высоко оценил значимость нового учебного заведения в деле просвещения татар и полагал, что обучение в ней не противоречит канонам исламской религии: «[...] Согласно шариату наивысшей и совершеннейшей степенью нравственности являются знание

и просвещение. В сравнении с другими религиями, ислам придаёт большое значение наукам. Не счесть числа кораническим аятам и хадисам нашего пророка Мухаммада, которые призывают изучать науки [...].

Своим высоким распоряжением на открытие этой школы, своей высшей милостью и теми средствами, которые он повелел израсходовать на организацию этого учебного заведения, Его Величество Российский император показал, что он заботится о мусульманах, печётся о развитии их образования, хочет, чтобы его подданные – мусульмане были в порядке.

Слава Аллаху, благодаря всем его стараниям, идущим на благо ислама, мы открываем такую совершенную и хорошо оборудованную школу. Мы, мусульмане, должны вознести ему слова благодарности, оценить по достоинству эту святую милость, ниспосланную нам свыше [...].

Люди знаний, не тратьте попусту отведённое вам время, старайтесь преуспеть в науках, стремитесь к совершенству, ведь благодаря наукам и знаниям наше общество может стать более нравственным и справедливым […]» **(фото 36–43)**.

В 1864 году в Казани вышел первый исторический труд Марджани «Гирфат ал-хавакин ли-‘ирфат ал-хавакин» («Жилища хаканов для познания их жизни»), посвященный истории тюркских народов Средней Азии. В работе выяснялся также довольно сложный и запутанный вопрос о том, какая династия из тюркских племен занимала доминирующее положение в Мавераннахре и управляла регионом в течение двух с лишним столетий вплоть до появления на исторической арене Чингиз-хана. До издания труда Ш. Марджани об этом периоде истории Средней Азии имелись лишь отрывочные сведения в сочинении турецкого исследователя Мунеджим-баши «Сахаиф ал-ахбар» («Страницы сообщений»), которыми пользовались европейские ученые. До появления трудов В.В. Бартольда («Туркестан в эпоху монгольского нашествия», «Очерк истории Семиречья» и др.) работа Ш. Марджани «Гурфат ал-хавакин...» являлась одной из лучших по названной проблеме и давала довольно полные сведения о династии западных уйгуров и о Караханидах.

В 1876 году он был избран членом Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. В 1877 году на IV археологическом съезде первым из татарских учёных принял участие с докладом по истории Булгара и Казани. Этот доклад будет опубликован в оригинале и на русском языке в переводе выдающегося тюрколога В.В. Радлова под названием «Гилалат аз-заман фи тарих Болгар ва Казан» («Завеса времени, покрывающая историю Болгара и Казани») в трудах IV Всероссийского археологического съезда.

В.В. Радлов подчеркнул важность сведений, которые удалось собрать Ш. Марджани из тронных речей правителей и из предисловий богословских книг, выпущенных в честь того или иного золотоордынского хана. Это произведение Ш. Марджани использовали Н.П. Загоскин, Н.И. Ашмарин, М.Г. Худяков и другие видные учёные. Впоследствии, многие сведения из «Гилалат-аз-заман...» в дополненном и уточненном виде вошли в одно из самых крупных исторических сочинений Ш. Марджани в 2-х томах – «Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Сведения, привлеченные для истории Казани и Булгара»). Данный трактат, написанный на основе многочисленных источников, можно назвать первым (из известных нам) полноценным историческим трудом на татарском языке, посвященным прошлому татарского народа **(фото 44–45).**

На протяжении всей своей жизни Ш. Марджани вёл оживлённую переписку со своим учеником, выдающимся татарским учёным XIX века Хусаином Фаизхановым (1823–1866). Фаизханов ставил его на голову выше многих современных мусульманских учёных, делился с ним своими соображениями и находками, просил совета, морально поддерживал в период гонения, в целом, исполнял для Марджани роль посредника между восточной и европейской культурами.

Эти письма открывают нам двери в творческую лабораторию Фаизханова и Марджани. Из них можно понять насколько серьезно оба ученых относились к источникам, к достоверным фактам, которые они пытались добыть любым путем. В письмах перечисляются книги и авторы, к которым обращались ученые. Это значит, что и Марджани и Фаизханов опирались в своих работах на серьезную источниковую базу, хотя и не всегда отражали это в своих книгах.

«Не заканчиваете ли еще свою “Историю”?, – писал Фаизханов своему учителю, – Не обременю ли я Вас просьбой по мере возможности подобрать и выслать мне информацию по булгарским ханам? Меня интересуют их биографии, годы рождения и смерти, данные об их семьях. Также хорошо было бы, если бы Вы подготовили и переслали мне в виде таблицы данные по династии чингизидов и тимуридских султанов. Было бы интересным получить любую информацию о них, но, прежде всего, даты рождения и смерти, годы правления и хорошо будет, если эти сведения будут максимально уточнены и подкреплены источниками [...]. Чтобы закончить Вашу “Историю”, несомненно, требуется много труда, но с повеления Аллаха, все сложится [...]» **(фото 46–47).**

Научные труды Марджани высоко оценивались известными учёными-востоковедами Казанского университета

В.В. Радловым, И.Ф. Готвальдом, А.К. Казембеком **(фото 48–49).** Они тесно общались, посещали дом татарского ученого на Захарьевской улице (ныне ул. Каюма Насыри, 10). Кстати, в доме Марджани бывали и другие знаменитые люди. В 1873 году у него гостил посол Кашгара, а в 1876 году по пути в Западную Сибирь его посетил всемирно известный немецкий учёный, автор книги «Жизнь животных» А. Брем. Он удивил Марджани своим прекрасным знанием арабского языка, на котором они провели содержательную беседу **(фото 50).**

* * *

Учёный был человеком не бедным, и это помогало ему вести независимый образ жизни. Он очень переживал, если ему приходилось обращаться к помощи посторонних, поэтому чаще всего обходился своими силами и средствами.

Однажды зимой возникла необходимость съездить в родную деревню по срочным делам. Понадобились большие, грузовые сани, которые в те времена использовались редко и имелись лишь у крупных баев. Знакомые сказали ему: «Иди к такому-то купцу и возьми сани на прокат». Но Марджани поступил по-своему: пошёл не к баю, а на базар и купил требуемые сани, хотя на них ушли все его сбережения.

Он носил самую дорогую одежду, запрягал в упряжку самых благородных и дорогих коней. Также он был неудержимым коллекционером и не жалел любых денег на старинные книги, рукописи, антиквариат.

Однажды на Курбан-байрам Марджани пришёл в мечеть в шикарной шубе. Поговаривали, что она обошлась ему в 500 рублей (сумасшедшие для того времени деньги!). Все удивились, ведь даже у баев в те времена не было таких дорогих шуб. Тем не менее, учёного обвинили в заносчивости и излишней гордыне. И тогда он сказал: «Эх вы, дуралеи! Как вы не понимаете, что если обычный человек надевает шубу за 200 рублей, то учёный муж обязан носить пятисотрублёвую. Если он запрягает лошадь за 300 рублей, то человеку науки положена лошадь стоимостью не менее чем в 500 рублей. Только тогда будут ценить знатоков знаний» **(фото 51–52).**

Он носил одновременно по двое золотых часов и когда шакирды в шутку справлялись у него о времени, он отвечал: «Лучше, чем спрашивать у меня время, почитали бы книги. Там есть ответы на все вопросы». Таким образом он уходил от ответа.

Всё своё мало-мальски свободное время богослов посвящал науке и религии. Если он ставил перед собой цель, то старался добиться её. Однажды, решив за месяц прочитать весь Коран, Марджани стал повторять коранические суры не только во время пятикратного намаза, но и по дороге в мечеть или медресе. Если айат оказывался столь длинным, что не укладывался в обычную дорогу, учёный удлинял маршрут, петляя

по соседним улицам до тех пор, пока не повторит весь айат целиком.

Поэтому он и ходил, смотря себе под ноги и не замечая никого и ничего вокруг. Окружающие говорили: «Наш имам зазнался, не отвечает на приветствия!» Но они не догадывались, что Марджани был полностью погружён в свои мысли, ведь наука и знания всегда стояли для него на первом месте. В такие дни он назначал все встречи у ворот мечети или собственного дома и очень не любил, когда его останавливали на улице и прерывали ход его мыслей. Ничто не могло отвлечь Шигабутдин-хазрата от внутреннего созерцания, разве что бродячие собаки, которых он панически боялся и в качестве защиты носил с собой трость.

Но в моменты «просветления» учёный любил, чтобы ему оказывали внимание. Особенно это касалось шакирдов, которые должны были при встрече с учителем остановиться и поздороваться с ним по всей форме. Некоторые из ребят, завидя издали Марджани, перебегали на другую сторону улицы – кто знает, что взбредёт в голову строгого мударриса! Но учёный замечал проказников и отчитывал их потом по «полной программе».

Марджани много путешествовал по России, по странам Ближнего и Среднего Востока, в 1880 году совершил обязательный для каждого мусульманина хадж.

Ещё в XIX веке отправиться в дальний путь к святым местам могли позволить себе немногие – лишь самые смелые и выносливые. Сколько знаменитых татарских деятелей прошлого полегло в пути, так и не добравшись до места назначения! Это и поэт Аллахияр Суфий, умерший в Александрии в 1713 году, и учёный-теолог Габденнасыр Курсави, скончавшийся от чумы в Стамбуле в 1812 году по пути в хадж, и многие-многие другие.

Несмотря на отсутствие хороших дорог, всевозможные опасности, наши предки отправлялись в дальний путь, который занимал не один месяц передвижения пешком, верхом на лошадях и верблюдах и в лучшем случае – на кораблях.

Таким сложным и кружным путём совершил хадж и наш герой. В Казани учёный сел на пароход «Вольский» и направился в Нижний Новгород. Оттуда через Москву и Киев поездом поехал в Одессу. Из Одессы снова пароходом в Стамбул. Там он опять сел на пароход и прибыл в египетский город Александрию. Проехав через весь Египет на поезде, он добрался до Суэца, где сел на пароход и наконец-то добрался до Аравии **(фото 53–56).**

Марджани стал известен на весь мусульманский мир как крупный знаток исламской религии и светских наук. Он писал большей частью на арабском языке, поэтому его хорошо знали на Арабском Востоке. Он считался одним из лучших знатоков Корана в Казани, поэтому в 1860 году Духовное собрание поручило ему следить за точностью

издаваемых Коранов. Эта работа отнимала у него много сил и времени **(фото 57).**

Хусаин Фаизханов в 1860 году писал ему по этому поводу: «Стоит заметить, что правка и исправление других книг помимо Корана – дело достаточно трудоёмкое и муторное. Четыре-пять раз прочтёшь, и не просто так, а обдумывая каждую мелочь, и всё равно никак не избавишься от ошибок! Будет намного легче, если хороший оттиск Корана сначала прочтёт и сравнит пару раз один из ваших наиболее способных шакирдов, и лишь потом во второй, третий раз по тексту пройдетёсь вы».

Но Марджани предпочитал всё делать сам. И если всё же не удавалось избежать ошибок или пропусков, то перепечатывал эти листы Корана за свой счёт.

Но как бы он ни старался, всё равно находились «доброжелатели», которые находили мелкие погрешности и тут же сообщали об этом в вышестоящие организации. И в результате, казанский учёный был отстранён от этой работы.

Шигабутдин Марджани был не только обязательным, но и очень аккуратным человеком. Все, даже малоценные бумажки и квитанции он никогда не выбрасывал, а собирал их в своём архиве. Он не терпел малейшей грязи и всегда носил только всё чистое. Рабочий день Марджани заканчивался далеко за полночь.

Учёный не любил проводить время впустую. Он раздражался, когда приходилось уделять внимание всяким мелочам. Например, когда без необходимости запирали двери на навесной замок и, мало того, поднимали его наверх (видимо, для того, чтобы в замочную скважину не попадала дождевая вода), он говорил: «Смотрите, сколько времени приходится тратить на пустяки – сначала опускаешь замок, потом вставляешь ключ, потом открываешь, хотя всё это можно было бы сделать одной рукой и гораздо быстрее».

Возможно, это было также связано с тем, что учёный предпочитал любое действие совершать «чистой» правой рукой или ногой. Ему приходилось сильно стараться, чтобы сесть в повозку или запрыгнуть на лошадь с правой ноги, не используя левой. И к собеседнику он всегда садился правым боком.

Марджани был очень набожным человеком, и все обязательные, пятикратные намазы старался совершать в мечети. В годы его молодости, было распространено мнение среднеазиатского учёного имама ал-Букали, гласившее, что последний, ночной намаз-ясту в наших широтах читать не обязательно, поскольку обязательное условие – наступление темноты не выполнено. Этот намаз пропускали многие казанские имамы, не читал его и отец Марджани, да и он сам. Лишь позже, обогатившись знаниями, он понял, что допустил по невежеству большую оплошность. Поэтому все пропущенные в молодости намазы, он позже

наверстал и прочёл дополнительно. То же самое он делал и с намазами, оставленными по болезни.

Несмотря на то, что почти все свои труды писал на арабском языке, Марджани с большим трепетом относился к родному, татарскому языку. И когда видел, что шакирды начинали ради моды говорить на «новоязе», примешивая русские словечки, то очень сердился и говорил по такому случаю: «Тел бетү – милләт һәм дин бетүдер» («Если исчезнет язык, то вместе с ним исчезнут нация и религия»).

* * *

Марджани был трижды женат, но семья стояла у него на втором плане. Он тратил свои силы и энергию на науку, в пучину которой он окунулся с головой ещё в молодости. После него остались две жены, две дочери и один сын. Он сильно надеялся на своего сына-наследника, дал ему образование в Стамбуле, сделал муллой и мударрисом, но тот заболел психическим заболеванием и постепенно отошёл от дел.

Напряжённый труд на протяжении всей жизни, солидный возраст – все это сильно подточило силы Марджани. Учёный в последние годы сильно болел. Он страдал от болезни желудка, не мог есть, сильно исхудал, обессилел. Но даже на смертном одре учёный, который и лежать-то уже не мог, думал о науке. Он во что бы то ни стало стремился завершить свой капитальный исторический труд «Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Использованные сведения к истории Казани и Булгар»), посвящённый прошлому татарского и других тюркских народов.

Этот капитальный трактат стал первым в татарской исторической науке трудом, основанным на многочисленных, проверенных временем источниках. В нём Марджани размышлял о том, почему татары не смогли сохранить свою государственность. Отчасти, он объяснял это на примере Волжской Булгарии, причину распада которой он видел во внутренних конфликтах, а также нашествии на наш край монголов.

Среди них работы таких авторитетов, как Ибн Руста, Ибн Хаукаль (X в.), Абу Нугайм, ал-Бекри (X–XI вв.), Идриси, Абу Хамид ал-Гарнати, Закария Казвини (XII–XIII вв.), Ибн Халдун, Ибн Баттута (XIII–XIV вв.) и многие другие. Известно, что при написании своего труда учёный активно использовал и русские летописи и книги. Например, «Повесть временных лет», работы востоковеда Д.А. Хвольсона и др. Большое внимание он уделял древним татарским легендам и преданиям, которые он также считал серьёзными источниками, достойными самого пристального внимания.

Последние абзацы книги Марджани диктовал своим ученикам, снабжал их данными и в случае своей кончины просил их дописать недостающие части «используя мой стиль и манеру письма».

Скончался Марджани 18 апреля 1889 года. Последними его словами были: «Аллах наш Господь и Господин миров!» **(фото 58).**

На одной из казанских конференций, посвящённой Ш. Марджани, известный учёный-исламовед, сириец по происхождению, Тауфик Ибрагим сказал буквально следующее: «Я мог бы прочесть свой доклад по-арабски, но не могу позволить себе такой вольности. Не могу, поскольку здесь витает дух Марджани, который владел этим языком намного лучше, чем я». И эти слова не были дежурным комплиментом именитого гостя, а стали выражением глубокой признательности гению татарского богослова **(фото 59–76).**

...Маленький, озорной мальчишка стал великим учёным, память о котором навсегда сохранится в умах и сердцах татар. Ведь он сумел поднять авторитет татарской богословской науки до невероятных высот, и даже сейчас мало кто может поспорить с его гением.

Использованная литература

1. Ахунов А. Ш. Марджани – 200 лет со дня рождения. Быть великим непросто // Казанский альманах: Жемчуг / [сост. и отв. ред. А. Мушинский]. Казань: Татар. кн. изд-во, 2018. С. 115–124.

2. Зрелая мудрость в разъяснении догматов ан-Насафи: (Китаб ал-Хикма ал-балига ал-джанииййа фи шарх ал-‘акаид ал-ханафииййа) / Шигабутдин Марджани; [предисл. и пер. с араб. Д. Шагавиева]. Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. 478 с.

3. Иҗтиһад ишекләрен ачучы Мәрҗани: мәкаләләр җыентыгы / төз. А.М. Гайнетдинов. Казан: ТР ФА Ш. Мәрҗани исем. Тарих институты, 2018. 76 б.

4. Марджани о татарской элите (1789–1889) / перевод со старотатарского и примечания А.Н. Юзеева, И.Ф. Гимадеева; [отв. ред. И.Л. Алексеев]. М.: Издательский дом Марджани, 2009. 116 с.

5. Марджани Шихабаддин. Очерки Марджани о восточных народах / комм., пер. с араб., старотатар. яз. и примеч. А.Н. Юзеева. Казань: Татар. кн. изд-во, 2003. 175 с.: ил.

6. Опись переводов разделов из книги Марджани Ш. «Мостафадель Әхбар» на современный татарский язык и другие материалы. Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 20, оп. 1.

7. Шигабутдин Марджани: наследие и современность = Шиһабетдин Мәрҗани: мирасы һәм хәзерге заман: материалы Международной научной конференции. Казань: Алма-Лит, 2008. 323 с.

8. Юзеев А.Н. Звезда по имени Марджани: докум. биогр. повесть о Ш. Марджани. Казань: Гасыр, 2005. 112 с.

9. Юсупов М.Х. Шигабутдин Марджани как историк / М.Х. Юсупов; АН СССР, Казанский филиал; Институт языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова; под ред. М.Х. Абдуллина. Казань: Таткнигоиздат, 1981. 232 с.

10. Karan Lebib. Şehabettin Mercani turmuşu hem eserleri. Istanbul: Suyumbike kultur cemgiyeti yayinlari, 1964. 79 s.

Шиһабетдин Мәрҗани... Беренче җамигъ мәчете имамы, Казан шәһәренең мөхтәсибе, Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте әгъзасы, исламият мәсьәләләрен, татар халкының үткәнен яктырткан 30 дан артык фундаменталь хезмәт авторы.

Быел без аның тууына 200 ел тулуны билгеләп үтәбез. Зур һәм мөһим вакыйга. Татар халкы өчен бигрәк тә. Чөнки мирасыбызның бары бер өлеше генә киселгән хәлдә безгә килеп җиткән. Хәзер аны бөртекләп җыярга мәҗбүрбез...

Мәрҗанинең бөеклеге шулкадәр зур ки, хәтта исеме совет цензорлары аша да үтеп чыга алган. Каһәрле патша режимына нисбәтле барлык нәрсә сызып ташланган чорда да, татар дин әһеленең исемен беркайда да тыеп кала алмаганнар. Аңа заманга хас булганча, «реакционер», «карагруһчы» кебек тамгалар сала алмаганнар. Алар аңа ябышмаган, исемен таплый алмаган...

Мәрҗани исеме безгә саф, тапсыз килеш килеп җиткән. Бу чын мәгънәсендә бөеклек дигән сүз, бәлки даһилек, изгелектер дә...

Балачактан шук Мәрҗанинең гомере, олы галим булып җитлеккәч, Бөеклек белән янәшә атлый, аның юлдашы була. Әлеге эпитет бүген дә Мәрҗани исемен телгә алганда әледән-әле яңгырый. Мәрҗани үзе, бик динле кеше булганлыктан, фәкать Аллаһы Тәгаләне генә чын Бөеклеккә ия дип таный. Кеше исә бары, билгесез көчләр йөрткән, дулкыннар өстендә чайкалган салам бөртеге генә...

* * *

Шиһабетдин бине Баһаветдин бине Сөбхан бине Габделкәрим әл-Казани әл-Мәрҗани 32 яшьлек әтисе белән 24 яшьлек әнисенең беренче баласы була. Ул 1818 елның 16 гыйнварында Казан өязе (хәзерге Әтнә районы) Ябынчы (Япанчы) авылында дөньяга килә. Әти-әнисе ягыннан бабалары Сөбхан бине Габделкәрим һәм Баһаветдин бине Сөбхан танылган имам-мөдәррисләр нәселенә карый. Галимнең бабалары Казан шәһәреннән 50 чакрым ераклыктагы Мәрҗан авылына нигез салалар. Шиһабетдин соңыннан бу авыл исемен үзенә тәхәллүс итеп ала **(1–3 нче фотолар).**

Мәрҗанинең әтисе белән бабасының тормышы Казан артында уза, алар үз туган җирләреннән аерылып китүне күз алдына да китермиләр. Баһаветдин укуын тәмамлагач, әмир Хәйдәр бине Мәгъсум аны Бохарада калырга үгетли. Әмма андагы байлык, югары дәрәҗәле эш урыннары, вазифалар, перспективалар бирсә дә татар шәкертен тотып кала алмый, аның күңеле туган иленә тарта **(4–5 нче фотолар).**

Балачакта Шиһабетдин шат күңелле, әмма тынгысыз һәм шаян бала була. Кайсыбер вакытта шукланып та ала. Бу исә, бәлки, кечкенәдән әнисен югалту белән дә бәйле булгандыр. Ә Мәрҗани исә

ул вакыйганы, үзенә тизрәк мөстәкыйль булырга ярдәм итте, дип саный. Шулай да әлеге фаҗига бала характерында чагылыш тапмый калмагандыр. Әтисе белән үги әнисе баланың шуклыгын хупламаганнар, аны, еш кына, чыбыклап та ала торган булганнар. Үскәч Мәрҗани үзенең укучыларына: «Беркайчан да балаларыгызны кыйнамагыз, орышмагыз, бигрәк тә башларына сукмагыз!» – дип әйтә торган булган.

Орышулар-кыйнаулар гына шук малайны туктатып кала алмаган, кечкенә Шиһаб шаяртырга, уйнарга яраткан. Бервакыт ак кәгазьдән битлек кисеп кигән дә, эңгер-меңгер вакытта бала-чаганы һәм карт-корыны куркытырга дип урамга чыккан. Бер карчык, малайны шайтан дип белеп, аны уклау белән кыйнаган, бу исә Мәрҗани өчен гомер буена сабак булып калган. Соңыннан ул: «Күзләрдән очкыннар очты – башым икегә ярыла дип торам. Ярый әле үтеп китте. Аллаһ саклады», – дип көлеп искә ала. Күрәсең, әле әзрәк эләккән, малай шуклыгын ташламый. Бервакыт ул кечкенә балалар белән елга буйлап сәфәр оештырырга уйлый – аларны үзе ясаган «корабка» утырта, бу исә гади агач ишек кенә була. Әле ярый ерак йөзеп китәргә өлгермиләр, юкса, бәлагә тару ихтималлыгы да ерак йөрми. Шулай ук кечкенә Мәрҗани күрше малайлар арасында төрле бәйгеләр оештырырга ярата. Әйтик, сызылган түгәрәк эченнән агач шарны кем беренче булып өреп чыгара ала? Вәгъдә ителгән бүләк өчен малайлар бик тырышалар, хәлдән тайганчы өрәләр, әмма шарны урыныннан кузгата алмыйлар. Әлбәттә, алар шаян Шиһабның шарны өстәл аягына бәйләп куйганын сизмиләр.

Бәлки аның шаянлыгы көче һәм энергиясе ташып торуыннан да килгәндер, үсмер чагында ук ул сабантуй көрәшләрендә таза гәүдәле авыл агайларын егып сала торган булган. Үзенә оттырган кешеләрне «яраксыз материал» дип санап, мәйданда алар белән кабат беркайчан да көч сынашмаган.

Шаянлык үз урынында, әмма аның белем алуга омтылышы барыннан да өстен булып чыга. Укый-язарга өйрәнгәч үк, әтисенең китапханәсеннән яшерен китаплар алып, аларны укыштыра башлый. Гаилә башлыгы улының китапларның урынын бутавын, тамгаларның тәртибен бозуын шуклыкка санап, еш кына, аны орыша торган була. Шулай да малай китаплар уку белән мавыгуын дәвам итә.

Бервакыт әтисе таныш мулладан, укып тору өчен, кыйммәтле дини китап алып тора. Чәй эчкәндә ул китапны бик мактый: «Бигрәк яхшы китап. Аны күчереп алырга иде дә, әмма вакытым җитмәс, кире кайтарырга вакыт», – ди. Берникадәр вакыттан китапның кечкенә Шиһаб тарафыннан эшләнелгән күчермәсен күргәч, аның гәҗәпләнүе чиксез була. Малай хезмәтне күчереп кенә

калмый, кулъязма читләрендә пөхтә итеп шәрехләрен дә яза бара.

Мәрҗани башлангыч белемне әтисе укыткан Ташкичү мәдрәсәсендә ала. Бик тиз исендә калдыру сәләтенә ия малай, үткән материал белән генә канәгатьләнмичә, үзлегеннән дә күп укый. Унбиш яшендә инде ул сораулары белән мөгаллимнәрен аптырашта калдыра. Унҗиде яшендә исә шушы мәдрәсәдә укыта башлый һәм, фарсы теле дәреслегеннән канәгатьсезлек белдереп, үз дәреслеген яза.

Белемгә сусаган Мәрҗанине авыл мәдрәсәсе генә канәгатьләндерми әлбәттә. Егет үз белемен танылган Бохара яисә Сәмәрканд мәдрәсәләрендә арттыру теләген белдерә. Ата кеше моңа шат кына, чөнки ул малаеның үз эшенең дәвамчысы булуына шикләнми.

* * *

1838 елның 17 маенда Баһаветдин хәзрәт улын Олы Мәңгәр авылына илтеп куя, аннан таныш сәүдәгәрләре малайны сәүдә кәрваны белән Бохарага алып китәләр. Шулай итеп егетнең югалтугазаплар белән тулы, күп айларга сузылган сәфәре башлана. Мәсәлән, булачак шәкерт, уңайлы очрак көтеп, Троицкида 4 айга якын яшәргә мәҗбүр була. Әтисеннән алган акча көннән-көн кими, әмма егет югалып калмый. Калган барлык акчасына төрле матур савыт-саба, тартмачыклар сатып ала. Аларның бер өлешен сәфәр вакытында, калганнарын Бохарага килгәч сатып бетерә. Тупланган акчасына ул «Ишан хәлиф Ниязколый» мәдрәсәсе янында аерым бүлмә сатып ала һәм «ак кеше» кебек яши башлый.

Соңыннан Мәрҗани шәкертләре алдында үзенең Бохарада уку дәверен еш исенә алып сөйли. Анда ул бик аз йоклаган (кайчагында бары бер генә сәгать туры килгән), барлык вакытын гыйлем эстәүгә, китап укуга, галим-голяма белән аралашуга сарыф иткән. Галим, йокы җитмәү яшь организм өчен зарарлы түгел, ә менә яхшы һәм туклыклы азык – мәҗбүри, дип саный. Шунлыктан, Мәрҗани беркайчан да ашавын кысмый, вакытында ашый һәм, еш кына, үзен нинди дә булса тәмле ризык белән сыйлый, бигрәк тә Урта Азия пылавын яратып ашый.

Шулай ук Мәрҗанигә хас шуклыктан башка да булмый. Төннәрен ак битлеген киеп, йокы бүлмәләренә кереп үзенең сыйныфташларын куркыта торган була. Әмма бер шәкертне йөрәк өянәге алды халәтенә җиткереп, башка алай кыланмаска ант итә.

Бохарада ул үзенә яхшы укытучылар тапса да, белем бирү рәвешенең артта калганлыгы аны кәнәгатьләндерми. Ул биредәге укыту тәртипләренә реформа ясарга тәкъдим итә, әмма аны хуплаучылар табылмый. Берничә елдан Мәрҗани Бохарадагы «Күгелдаш» мәдрәсәсенә күчә. Әлеге уку йортының мөгаллимнәрен

әмир үзе сайлап куйган була, әмма алар да Мәрҗани ихтыяҗларына җавап бирми. Ул үзлегеннән төрле китапханәләрдә белемен баетуга керешә.

Мәрҗани, берникадәр вакыт Сәмәрканд шәһәрендә белем алганнан соң, яңадан Бохарага әйләнеп кайта. «Мир Араб» мәдрәсәсендә бүлмә сатып алып, укуын тәмамлаганчы шунда яши **(6–17 нче фотолар).**

* * *

1849 елда Мәрҗани туган авылы Ташкичүгә кайта. Күп еллар авылыннан, гаиләсеннән аерылып торуына карамастан, Мәрҗани мөселман һәм Европа мәдәниятләренең үзәге булган Казанга күчеп китәргә ашкына. Ул еллар дәвамында Урта Азия мәдрәсәләрендә җыйган белеме, фәнни хәзинәсе белән үз туган иленә файда китерергә тели **(18–24 нче фотолар).**

Бу вакытта Мәрҗанинең исеме халык арасында танылып өлгергән була инде, аны беләләр һәм көтеп алалар. Татар җәмәгатьчелегенең рәсми булмаган әйдаманнарыннан Озын Ибрай кушаматлы Казан бае Ибраһим Юнысов инде күптән Мәрҗани турында хәбәрдар була. Мәрҗани имтиханнарын уңышлы тапшырганнан соң, рәсми ризалык алып, Беренче җамигъ мәчетенә имам итеп билгеләнә **(25–26 нче фотолар).**

Бу аның уңышлы карьерасының башы гына була. Әмма җитәкчелек әмерләрен генә үтәп, гел баш иеп яшәсә, гомер елгасыннан тыныч кына йөзсә, Мәрҗани – Мәрҗани булмас иде. Галим үзенең тынгысыз һәм горур характеры белән аерылып тора, шул сәбәпле, еш кына, күп кыенлыклар да күрә. Кешеләр янында Мәрҗани үзен бик дәрәҗәле тота: төрле җыеннар һәм дини бәхәсләр вакытында аз һәм урынын белеп кенә сөйли торган була. Сөйләгәндә кешенең күзенә туры карап һәм чынбарлыкны ничек бар шулай ярып сала. Мәрҗанигә каршы килеп тә булмый, чөнки бу заманда ул инде үзен Казан шәһәренең иң белемле дин галиме буларак танытып өлгергән була. Шулай ук беркем дә физик яктан көчле, бер сугу белән барлык мәсьәләләрне дә хәл итә ала торган ир-ат белән бәхәскә керергә атлыгып тормый.

Ул чорларда мәдрәсә һәм мәчетләр татар байлары хисабына эшчәнлек алып бара, шунлыктан әлеге затлар үзләренә аерым игътибар да таләп итәләр. Казанда түбәндәге тәртип яшәп килә: бәйрәмнәрдән соң мулла һәм имамнар Казан шәһәре полицмейстеры Шаһиәхмәт Алкин **(27 нче фото)** һәм танылган татар эшмәкәре һәм хәйрияче Ибраһим Юнысов янына бәйрәм белән котларга, үзләренең ихтирамнарын җиткерергә бара торган булалар. Мәрҗани исә, бу тәртипкә каршы чыгып, беркая да барып йөрми. Бервакыт очрашканда Юнысов аңа: «Ярар, минем янга килмәсәң килмәссең, Алкинга ихтирам күрсәтергә тиешсең! Ул хакимият кешесе, соңыннан проблемаларың килеп чыкмагае», – дип кисәтеп тә куя. Мәрҗани исә, шундый зур

дәрәҗәгә ирешкән Алкин ахмак түгелдер, вак мәсьәләләргә игътибар итеп тормас дигән фикердә була. Шулай килеп чыга да, аның рәсми хакимият белән бернинди каршылыклары тумый, әмма Юнысов белән аралары бозыла.

Мәрҗанинең кайбер кыланышларына сабырлык күрсәтеп, аның эшчәнлеген матди яктан тәэмин итеп, бүләкләр биреп торган Ибраһим Юнысов тора-бара үзенең башимәс танышына карата суына башлый.

* * *

1854 ел Мәрҗани өчен бик катлаулы була. Юнысовның матди ярдәме туктый. Әмма, яманлыкның да яхшы ягы бар диләр бит. Бер яктан, эшләү һәм яшәү авырлаша: Мәрҗани белем биргән мәдрәсә бинасы бик нык искерә, җылылык тотмый, шәкертләр тәһарәт өчен Кабан күленнән бозлы су ташыйлар **(28 нче фото)**. Икенче яктан, ул иҗат иреге ала, аңа шул заманның иерархик татар җәмәгатьчелеге өчен хас булган традицион тыюларга буйсынмыйча, үз фикерләре белән кыю чыгыш ясау мөмкинлеге туа.

1862 елда Мәрҗани кандидатурасы Оренбург Диния нәзарәтенең рәисе – мөфти вазифасына тәкъдим ителә, әмма Изге Победоносцев синодының обер-прокуроры тарафыннан яклау тапмый. 1867–1868 елларда ул Казан шәһәренең ахуны һәм мөхтәсибе вазифаларын башкара **(29–31 нче фотолар)**.

Нәкъ менә шул елларда Мәрҗани өчен яңа тормыш башлана. Анда иҗади эзләнүчәнлек, исламият, дин тәгълиматында яңа ачышлар ясау дәрте уяна. Озак еллар дәвамында тупланган белемнәре исә, физик законнар нигезендәгечә, саннан сыйфатка күчә.

Бу чорда аның иң атаклы: «Нәзурател-хакк...», «Китабел-хикмәт әл-бәлига әл-җәнния фи шәрхел-гакаид әл-хәнәфия» әсәрләре, «Китаб әл-газбел-фурат вәлмәгез-золял ән-нәкыйә ли-әсраре шәрхел-Җәлал» («Җәлал шәрхенең серләрен ачучы саф һәм татлы су», 1875) хезмәте язылa, «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» һәм «Вафиятел-әсляф вә тәхият әл-әхляф» хезмәтләрен яза башлый.

Мәрҗанинең «Нәзурател-хакк фи фәрдийә әл-гашаи вә ин ләм йагаб әш-шәфәкъ» (Әңгер-меңгер төшүгә бәйсез рәвештә кичке намазның зарурлыгы турындагы хакыйкатькә бер караш, 1870) хезмәте – дини-фәлсәфи әсәр. Гарәп телендә язылган бу китабында галим Габденнасыйр Курсави тарафыннан алга сөрелгән дини-мәгърифәтчелек идеяләрен тәгаенли, тирәнәйтә, үзенең дини мәсьәләләргә карата булган шәхси уй-фикерләрен, төрле мисаллар китереп нигезли. Автор фикеренчә, ислам динендәге биш вакыт намазның фарыз булуы төньяк киңлекләрдә көн белән төн дәвамлылыгындагы үзгәрешләргә бәйле булмаска тиеш. Бу фикерендә ул Коръәнгә, хәдисләргә, фикъһе һәм

абруйлы дин галимнәренең карашларына таяна. Ул, шулай ук, Курсави кебек үк, иҗтиһад ишекләренең барлык мөселман кешеләре өчен ачык булу принцибын яклый, һәм ислам «яңартыла» да ала дигән фикердә була. Әлеге хезмәте традицон татар җәмәгатьчелегендә бәхәсләр уята һәм Мәрҗани карашлары кискен тәнкыйть ителә. Мәсәлән, мулла ән-Нәсави «Мөзһирел-кәлимәт әл-җаруда әл-ләти һийа фи-н-нәзура» («Нәзурадәге куркыныч сүзләрне фаш итү») хезмәтен чыгара, аңа каршы җавап рәвешендә Мәрҗани «Хаккелмәгърифә вә хөснел-идрак» (Танып-белү хакыйкате һәм аңа ирешү гүзәллеге, 1880), «Әл-баркел-вамиз...» («Дошманнарны бетерүче яшен», 1888) әсәрләрен яза.

«Китабел-хикмәт әл-бәлига әл-җәнния фи шәрхел-гакаид әл-хәнәфия» китабын Мәрҗани, исламият һәм хокук мәсьәләләренә карата үз карашларын чагылдырып XIV гасыр дин белгече ат-Тәфтазаниның «Әл-газбел-фурат вәл-мәгез-золял әннәкыйә ли-әсраре шәрхел-Җәлал» («Җәлал шәрхенең серләрен ачучы саф һәм татлы су», 1875) дип исемләнгән шәрехләренә альтернатива буларак тәкъдим итә. Ул кайбер голямаларның фәлсәфи төшенчәләрне урынсыз куллануын тәнкыйтьли, дини догма белән фәлсәфәнең кулланылу өлкәләрен төгәл аерып күрсәтә.

Ш. Мәрҗанинең җиде томнан торган «Вафийәт әл-әсляф вә тәхият әл-әхляф» («Бабаларыбыз һәм аларның киләчәк буыннарга сәламнәре турында җентекләмә») дигән биобиблиографик сүзлеге 1837–1889 елларда язылa һәм безнең көннәргә кулъязма рәвештә килеп ирешә. Әлеге әсәрендә ул, VII–XIX гасырлар мөселман Көнчыгышының атаклы иҗтимагый-сәяси эшлеклеләре белән бергә, татар халкының күренекле вәкилләре хакында бай мәгълүмат бирә. Әлеге хезмәтнең кереш өлеше «Мөкаддимә» исеме белән 1883 елда нәшер ителә **(32–35 нче фотолар)**.

* * *

Безнең көннәргә кадәр Мәрҗанинең кулдан язылган берничә хезмәтавтографы гына килеп җиткән. Шунысы да мәгълүм: ул хезмәтләрен башта үзе язган, соңыннан аларны шәкертләре яисә махсус каллиграфлар күчерә торган булган, бу исә хәзерге вакытта безгә Мәрҗанинең беренче варианттагы хезмәтләре белән танышу мөмкинлеге бирә. Галим, хәтеренә генә ышанып бетмичә, үзенең башында туган фикерләрне шунда ук кәгазьгә төшереп барырга тырышкан. Кайчак башына бер фикер килеп, төнлә аны йокы бүлмәсенең диварына сызгалап куя да, иртән аларны кәгазьгә күчереп яза торган булган.

Мәрҗанинең тормыш юлы һәм эшчәнлегенә нисбәтле документлар – аның кайбер кулъязмалары, китаплары, фотографияләре ТР Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас

үзәгендә саклана. (Барлыгы 28 саклау берәмлеге теркәлгән, шуларның күбесе әлеге альбомда урын алды.)

Татарстан Республикасы Милли китапханәсе фондларында Мәрҗани кулы белән язылган берничә автограф саклана. Әлеге раритетлар китапханәгә 1990 еллар уртасында, аларны, репрессияләрдән дә курыкмыйча, өй архивында саклап кала алган нәсел дәвамчылары тарафыннан тапшырыла. Ә бит ул вакыттларда Коръәннең өйдә бер нөсхәсе табылган очракта да төрмә, зинданга япканнар, совет инквизиция учагында, хәтта, гарәп графикасы белән язылган марксизм-ленинизм классикларының хезмәтләре дә янган.

ТР Милли китапханәсендә сакланучы автографлардан Шиһабетдин Мәрҗанинең 1876 елның 12 сентябрендә Казан татар укытучылар мәктәбен ачу тантанасында ясаган чыгышының караламасы аеруча игътибарга лаек. Әлеге мәктәп танылган тюрколог галим, Казан белем бирү округының татар мәктәпләре инспекторы Василий Радлов (1837–1918) тырышлыгы белән ачыла. Казан укытучылар мәктәбенә рус-татар училищеларын һәм мәдрәсәләр каршындагы рус сыйныфларын тәмамлаган иратларны кабул иткәннәр, уку дүрт елга сузылган. Студентлар дәүләт хисабына махсус кием, торак һәм азык-төлек белән тәэмин ителгәннәр. Төп предметлар булып рус теле, педагогика, дидактика һәм табигать фәннәре саналган. Әлеге уку йортында Гаяз Исхакый, Мирсәет Солтан-Галиев, Гафур Коләхмәтов, Хөсәен Ямашев кебек танылган әдипләр белем алган.

Мөселман исламият фәннәре татар телендә укытылган. Дини тәгълиматны укытуны Радлов үзе белән дустанә мөнәсәбәттәге Мәрҗанигә тәкъдим итә. Ул Мәрҗани укыта башлау белән татар җәмәгатьчелеге каршында мәктәпнең дәрәҗәсе күтәрелер дип саный, әмма киресенчә килеп чыга. Кадимче муллалар Мәрҗанине «миссионер агенты» дип, аның абруен какшаталар. Шулай да Казан мәктәбендә ул тугыз ел эшли. Шул ук вакытта «немец агенты» дип игълан ителгән Радловны да читтә калдырмыйлар. Казан миссионерлары, бигрәк тә Евфимий Малов, аны татарларга аеруча яхшы мөгамәләдә булуы өчен тәнкыйтьләп чыга.

Мәрҗани Казан татар укытучылар мәктәбен ачу тантанасында ясаган чыгышында уку йортының татар халкын аң-белемле итүдәге зур әһәмиятен билгеләп уза һәм анда белем бирү ислам кануннарына каршы килмәс дип белдерә. «[...] Шәригать буенча белем һәм мәгърифәтлелек иң югары дәрәҗәдәге әхлаклылык булып санала. Башка диннәр белән чагыштырганда, ислам фәннәренең әһәмиятенә зур игътибар итә. Коръән аятьләрендә һәм Мөхәммәд пәйгамбәребезнең хәдисләрендә гыйлем өйрәнүгә өндәүләрне санап бетерерлек түгел. Әлеге мәктәпне ачу өчен үзенең югары карары, матди ярдәме һәм рәхимле-

лege белән Бөек Русия императорының мөселманнар хакында онытмавын, аларның үсеше һәм белеме турында уйлануын, аның кул астында яшәүче мөселманнарның иминлеген кайгыртуын күрәбез.

Аллаһка шөкер, аның мәрхәмәте һәм тырышлыгы белән без яхшы тәэмин ителгән шушы мәктәпне ачабыз. Без, мөселманнар, аңа рәхмәт сүзләре яудырырга, аның рәхимлелеген олыларга тиешбез [...].

Белемгә омтылучы барча кешеләр, үзегезнең билгеләнгән вакытыгызны заяга уздырмагыз, фәннәр өйрәнүгә, камиллеккә омтылырга тырышыгыз, чөнки бары гыйлем аркылы гына без яшәгән җәмгыять тагын да әхлаклы һәм гадел була ала [...]» **(36–43 нче фотолар)**.

Казанда 1864 елда Мәрҗанинең Урта Азия төрки халыклары тарихына багышланган беренче хезмәте – «Гыйрфәтел-хәвакыйн ли-ирфәт әл-хәвакыйн» («Ханнарның тораклары һәм аларның тормышларын өйрәнү») исемле әсәре басылып чыга. Бу хезмәттә Чыңгыз хан яуларына кадәр ике йөз ел алдан Мавәраэннәһер җирләрендә яшәгән төрки кабиләләрнең үзара мөнәсәбәте, алар арасындагы идарәчелек өчен көрәш кебек катлаулы мәсьәләләр үзәккә алына. Мәрҗанинең әлеге китабына кадәр Урта Азия тарихына нисбәтле бу дәвер хакында фәкать өзек-өзек мәгълүматлар биргән төрек галиме Мөнәҗҗим-башының «Сәхаифел-әхбар» («Хәбәрләр сәхифәсе») исемле хезмәте генә була. Аны Европа галимнәре еш файдалана. Мәрҗанинең бу әсәре, В.В. Бартольдның «Монголлар явы чорында Төркестан», «Җидесу тарихы буенча очерк» хезмәтләре басылганчы, әлеге мәсьәләгә багышланган төп һәм ышанычлы чыганак булып тора. Ул бүген дә уйгыр һәм караханидлар династиясе турында чагыштырмача тулы мәгълүмат биргән тарихи хезмәтләрдән санала.

Мәрҗани 1876 елда Казан университеты каршындагы Археология, тарих һәм этнография җәмгыятенә әгъза итеп сайлана. Татар галимнәреннән беренче булып, Археологларның IV корылтаенда Болгар һәм Казан тарихы турында доклады белән катнаша. Бу чыгыш Радлов тәрҗемәсендә «Завеса времени, покрывающая историю Болгара и Казани» («Гыйләлатез-заман фи тарих Болгар вә Казан») исеме белән Россия археологларының IV корылтае материаллары җыентыгында басылып чыга.

В. Радлов Мәрҗанинең Алтын Урда ханнары тарафыннан сөйләнгән тәхет нотыкларын һәм теге яки бу ханга багышланган дини китапларның кереш сүзләрендәге кыйммәтле мәгълүматларны туплавын югары бәяли. Н.П. Загоскин, Н.И. Ашмарин, М.Г. Худяков һ.б. күренекле галимнәр аның әлеге хезмәтеннән еш файдаланалар. Соңыннан «Гыйрфәтел-хәвакыйн ли-ирфәт әл-хәвакыйн»га кергән күп кенә мәгълүматлар Мәрҗанинең иң зур тарихи басмасы саналган ике томлы «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә

Болгар» («Казан вә Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр») хезмәтендә дә урын ала. Әлеге әсәр төрле чыганаклардан файдаланып язылган һәм ул, һичшиксез, халкыбызның тарихи үткәнен яктырткан, татар телендә язылган беренче тулы тарихи хезмәт буларак санала **(44–45 нче фотолар)**.

Мәрҗани гомер буена үзенең яраткан укучысы, XIX гасырның мәшһүр галиме Хөсәен Фәезханов (1823–1866) белән аралашып, хат алышып яши. Фәезханов остазын үз чорындагы мөселман галимнәреннән бер башка өстен куя, аңа фәнни мәсьәләләрдә киңәш сорап мөрәҗәгать итә, үз гыйльми табышлары һәм ачышлары белән уртаклаша, аның авыр чорларында ярдәм итә, җыеп әйткәндә, Мәрҗани өчен Шәрык һәм Гареб мәдәниятләре арасында арадашчы ролен үти.

Мәрҗани һәм Фәезханов арасындагы хатлар бу шәхесләрнең иҗат лабораториясен бөтен тулылыгы һәм тирәнлеге белән аңларга ярдәм итә. Хатларда без бу могтәбәр затларның чыганаклар һәм дәлилле фактларга таянып эш итүләрен, нинди китап һәм автор хезмәтләреннән файдалануларын күрәбез. Бу исә, Мәрҗани һәм Фәезхановларның фәнни яктан нигезле эш йөртүләре, җитди чыганакларга таянулары хакында сөйли.

«Сез үзегезнең “Тарих”ыгызны тәмамладыгызмы әле? – дип сорый Фәезханов үзенең остазыннан, – Мин сездән болгар ханнары хакында мәгълүматларны барлап миңа җибәрүегезне сорасам, сезне бик борчымаммы? Минем өчен аларның биографияләре, яшәү һәм үлгән еллары, аларның гаиләләре турында мәгълүмат кызыклы. Шулай ук, чынгызилар һәм тимурилар хакындагы хәбәрләрне дә әзерләсәгез иде. Алар турында һәр мәгълүмат – туган һәм үлгән еллары, әмирлек итү еллары – кызыклы булыр иде. Бу хәбәрләр, тарихи чыганаклар белән дәлилләнсә, тагын да яхшырак булыр иде [...]. Сезнең “Тарих”ны язып тәмамлау, һичшиксез, күп хезмәт сорый торган эш. Иншалла, барысы да бик яхшы булыр [...]» **(46–47 нче фотолар)**.

Мәрҗанинең фәнни хезмәтләре Казан университетының В. Радлов, И.Ф. Готвальд, А.К. Казембәк **(48–49 нчы фотолар)** кебек танылган галимнәре тарафыннан югары бәяләнә. Алар Ш. Мәрҗани белән тыгыз элемтәдә торалар, еш кына аның Захарьевский (хәзерге Каюм Насыйри) урамында урнашкан өенә дә киләләр. Шунысы да игътибарга лаек, Мәрҗани үз өендә башка танылган кешеләрне дә кабул итә. Мәсәлән, 1873 елда – Кашгар илчесе, 1876 елда мәшһүр немец галиме, «Хайваннар тормышы» китабы авторы Брем, Көнбатыш Себергә барышлый, Мәрҗанидә кунак булалар. Соңгысы Мәрҗанине үзенең гарәп телен бик яхшы белүе белән таң калдыра һәм, алар үзара нәтиҗәле аралашып, эчтәлекле әңгәмә коралар **(50 нче фото)**.

* * *

Мәрҗани хәлле һәм бай кеше саналган, бу исә аңа башкалардан бәйсез тормыш белән яшәргә мөмкинлек биргән. Ул кемнәрдәндер баш иеп ярдәм сорауны яратмаган, күбесенчә үз көче һәм хәләл малы хисабына яшәгән. Бервакыт, ул үзенең кичектергесез эшләре белән туган авылына кайтып килергә уйлый. Моның өчен аңа фәкать байларда гына була һәм сирәк файдаланыла торган зур йөк чанасы кирәк була. Аның танышлары: «Әнә фәлән сәүдәгәргә барып чанасын сорап тор», – дип киңәш бирәләр. Әмма Мәрҗани үзенчә эшли: байга түгел, базарга китә, һәм барлык акчасына йөк чанасы сатып ала.

Ул бик затлы киенә, иң яхшы һәм токымлы атларны җиктерә. Шулай ук, иске китаплар, кулъязмалар, антиквариат сатып алуга акчасын кызганмый, үзен мирасның кадерен белүче буларак та таныта.

Бервакыт Корбан бәйрәменә мәчеткә Мәрҗани зиннәтле тун киеп килә. Имеш-мимешләргә караганда, бу тунның бәясе 500 сум (ул чор өчен бу бик зур акчалар санала) тора. Барлык кеше гаҗәпкә кала, чөнки иң бай дип саналган кешеләрнең дә андый кыйммәтле туннары булмый. Шуңа да галимне тәкәбберлектә гаепиләр. Ул: «Эх, сез, наданнар! Байлар 200 сумлык тун кигәндә, галим кешегә аның 500 сумлыгы кирәклеген аңламыйсызмы? Әгәр кеше 300 сумлык ат җиксә, гыйлем иясенә 500 сумлык ат табарга кирәк. Юкса, халык арасында галим-голяманың абруе булмас», – дип белдерә **(51–52 нче фотолар**.

Ул бер үк вакытта ике алтын сәгать йөрткән. Шәкертләре исә шаяртып, аннан вакытның күпме булуын сорый торган булалар. Остазлары: «Вакыт сораганчы, китап укыгыз, аларда барлык сорауларга җавап табарсыз», – дип, җаваптан кача торган була.

Мәрҗани үзенең барлык вакытын фән һәм дингә багышлый. Үз алдына нинди дә булса максат куя икән, аңа ирешмичә туктамый. Бервакыт, бер ай дәвамында Коръәнне тулысынча укып чыгарга карар кыла. Мәрҗани сүрәләрне намаз вакытларында гына түгел, мәчет яисә мәдрәсә юлында да кабатлап барган. Әгәр дә аять озын булып, юлы дәвамында гына тәмамланмаса, ул, аны кабатлап бетергәнче, күрше урамнардан да урап бара торган була. Күңеленнән кабатлап йөргәндә ул, әйләнә-тирәдәгеләргә күзе төшеп, зиһене чуалмасын өчен, аяк астына карап йөргән имеш. Юлда очраучылар: «Безнең муллабыз бик масайган, сәламгә дә җавап кайтармый», – дия торган булганнар. Алар Мәрҗанинең үз уйлары белән мәшгульлеген, аның өчен фән һәм белем беренче урында булуын сизмәгәннәр әлбәттә. Гадәттә ул үзен урам уртасында туктатуларын өнәп бетермәгән, очрашуларны мәчет каршында яисә үз йортында билгеләгән. Шиһабетдин хәзрәтнең уй-хыялларына күмелеп йөрүенә

берни дә комачаулый алмаган, ул бары урам этләреннән нык курыккан һәм алардан саклану өчен үзе белән таяк йөрткән.

Шуны да әйтергә кирәк, «уйларыннан айнып киткән» вакытларында үзенә игътибар итүне бик яраткан. Үзенең шәкертләренең туктап, барлык таләпләр буенча сәлам бирүләрен аеруча хуп күргән. Кайбер шәкертләр Мәрҗанине күрүгә, урамның икенче ягына йөгереп чыгалар икән – бу сәер мөдәрриснең башында ни булганын кем белсен. Әмма галим андый очракта аларны каты тиргәгән, үгет-нәсыйхәт укыган.

Мәрҗани Россия, Якын һәм Урта Көнчыгыш илләре буйлап күп сәяхәт итә, 1880 елда ул һәр мөселман кешесе өчен фарыз саналган хаҗ сәфәре кыла.

XIX гасырда изге җирләргә гыйбадәт кылу иң көчле һәм чыдам кешеләр көченнән генә килә. Күренекле татар эшлеклеләренең күпмесе хаҗ сәфәре юлында ятып калган. Әйтик, шагыйрь Аллаһияр Суфи 1713 елда Искәндәриядә вафат була, дин белгече Габденнасыйр Курсави 1812 елда хаҗ сәфәре вакытында Истанбулда чума авыруыннан үлеп китә.

Яхшы юлларның булмавына, күп төрле куркынычлар янавына карамастан, безнең ата-бабаларыбыз озын юлга кузгалганнар, сәфәр берничә ай дәвамында җәяүләп, ат, дөяләрдә, иң кулае су юлы белән башкарылган.

Шушы катлаулы һәм ураулы хаҗ сәфәрен безнең Мәрҗани дә уза. Казан шәһәрендә ул Вольский корабына утырып, Түбән Новгородка кадәр бара, аннан поезд белән Мәскәү һәм Киев аркылы Одессага барып җитә. Соңыннан пароходка утырып Истанбулга килә. Аннан Мисырның Искәндәрия шәһәренә янә пароход белән бара. Мисырны поезд белән кичеп – Сүәешкә, янә пароходка утырып Гарәбстанга барып ирешә **(53–56 нчы фотолар)**.

Мәрҗани мөселман дөньясында ислам дине һәм дөньяви фәннәр белгече буларак дан казана. Ул гарәп телендә яза, шунлыктан Көнчыгыш Гарәбстанда да яхшы танылa. Казанда ул иң яхшы Коръән белгече булып санала, шул сәбәпле 1860 елда Диния нәзарәте аңа басылып чыккан Коръәннәрнең төгәллеген тикшерү вазифасын йөкли. Бу эшкә ул күп вакытын һәм көчен сарыф итә **(57 нче фото)**.

Мәрҗани белән күренекле татар галиме Хөсән Фәезханов арасында йөргән хатлар сакланган. 1860 елда язылган хатында Фәезханов аңа: «Коръәннән кала башка китапларны төзәтү һәм тәгаенләү бик катлаулы һәм күп көч сарыф итә. Дүрт-биш тапкыр укып, һәрбер нечкәлегенә төшенеп утырсаң да, барлык хаталарны төзәтеп бетереп булмый. Әлбәттә, белемле бер шәкертегез яхшы басылган оттиск укып, берничә кат чагыштырып чыкса, әйбәт булыр иде. Үзегез шуннан соң гына текстны берничә тапкыр карасагыз иде», – дип яза.

Әмма Мәрҗани барлык эшне үзе башкара. Үзенең хаталары яисә каралып

җитмәгән өлешләре калса, әлеге Коръәнне үз хисабына яңадан бастыра торган була.

Шулай да, ничек кенә тырышмасын, аны «яратып бетермәүчеләр» дә табыла. Алар аның вак кына җитешсезлекләрен күреп, тикшерүче оешмаларга хәбәр итәләр. Шуның нәтиҗәсендә Казан галиме әлеге эшеннән азат ителә.

Шиһабетдин Мәрҗани бик пөхтә кеше була, үз архивына түләү квитанциясе кебек әһәмияте аз булган кәгазьләрне дә җыеп, туплап бара. Ул шапшаклыкны яратмый, һәрвакыт чиста, пөхтә киенеп йөри. Мәрҗанинең эш көне төн урталарына кадәр сузыла.

Галим вакытны заяга уздырырга теләми. Вак-төяккә игътибар итәргә туры килгәндә чыгырыннан чыга. Мәсәлән, ишекләрне элмә йозак белән бикләүне, бигрәк тә аны (йозакка яңгыр суы кертмәү максатыннан) өскә күтәрткәнне яратмый. «Карагыз, күпме вакыт заяга уза: башта йозакны төшерәсең, соңыннан ачкычны урнаштырасың, ачасың – ишекне бер кул белән генә дә ачып була бит», – дип сукрана торган була. Бәлки бу Мәрҗанинең барлык гамәлләрен дә гел уң кулы яисә аягы белән башкаруыннан килеп чыгадыр. Аңа ат арбасына утырганда яки атка атланганда, сул аякны катнаштырмыйча, уң аяк белән менү өчен бик тырышырга кирәк була. Шулай ук әңгәмәдәше янында да ул һәрвакыт уң ягы белән утырган.

Мәрҗани тәкъва һәм дини кеше була, һәр намазны мәчеттә укырга тырыша. Аның яшьлегендә Урта Азиянең дин әһеле әл-Букалиның төнге ястү намазын безнең киңлектә, караңгылык төшмәгәнлектән, үтәү мәҗбүри түгел дигән фикер хөкем сөрә. Әлеге намазны Казан имамнары, Мәрҗанинең әтисе һәм Шиһабетдин үзе дә укымый торган булалар. Белемнәре тирәнәя барган саен, ул үзенең зур хата кылуын аңлый бара. Шунлыктан, барлык укылмый калган, авырганда калдырылган намазларын ул өстәмә башкара.

Хезмәтләрен гарәп, фарсы телләрендә язса да, Мәрҗани үзенең туган теленә ихтирамын югалтмый. Кайбер шәкертләренең, модага ияреп, «яңа телдә», рус сүзләрен кушып сөйләшкәнен ишетсә, бик каты орыша, «тел бетү – милләт һәм дин бетүдер», – дип әйтә торган була.

* * *

Мәрҗани өч мәртәбә өйләнә, әмма аның өчен гаилә тормышы икенче планда була. Яшьлегеннән үк җаны-тәне белән фән дөньясына бирелә, аңа барлык көчен һәм вакытын сарыф итә. Аның үзеннән соң ике хатыны, ике кызы һәм бер улы кала. Бердәнбер варисы дип саналган улына ул күп өметләр баглый. Аны Истанбул мәдрәсәсендә укытып, мулла һәм мөддәрис итә, әмма улы, психик авыруга дучар булып, эшеннән китә.

Гомерен киеренке хезмәттә уздыру, өлкән яшькә җитү Мәрҗанинең көч-куәтен киметә. Соңгы елларында галим каты авы-

рый. Ашказаны авыртудан, ашый алмыйча, нык ябыга, хәлсезләнә. Үлем түшәгендә ятканда да галим фән турында кайгырта. Ул үзенең татар һәм төрки халыкларының тарихына багышланган «Мөстәфаделәхбар фи әхвали Казан вә Болгар» хезмәтен тәмамлап калдырырга тели.

Күпсанлы җитди чыганакларга нигезләнеп язылган әлеге әсәр татар тарихы буенча беренче гыйльми хезмәт санала. Мәрҗани анда татарларның дәүләтчелекләрен саклап кала алмау сәбәпләре хакында фикер йөртә. Ул Идел Буе Болгар дәүләтенең таркалуын, монгол яуларыннан булмыйча, ил эчендә барган низаглардан күрә.

Әлеге трактатны язганда Шиһабетдин Мәрҗани Ибне Рөстә, Ибне Хәукаль (X гасыр), Әбү Ногайм, әл-Бәкри (X–XI гасырлар), Идриси, Әбү Хәмид әл-Гарнати, Зәкәрия Казвини (XII—XIII гасырлар), Ибне Халдун, Ибне Баттута (XIII–XIV гасырлар) кебек абруйлы әдипләрнең хезмәтләреннән файдалана. Билгеле булганча, галим, шулай ук, рус елъязмаларын һәм китапларын да (мәсәлән, «Борынгы заманнар елъязмасы» («Повесть временных лет»), Шәрык белгече Д.А. Хвольсон хезмәтләрен) куллана. Шулай ук, борынгы татар легендариваятьләрен чын фәнни чыганак буларак кабул итеп, аларны да игътибарыннан читтә калдырмый.

Китабының соңгы өлешләрен автор шәкертләренә әйтеп яздыра һәм, үзе үлеп киткән очракта, алардан үз өслүбенә таянып, әсәрен тәмамлауларын сорый.

Мәрҗани 1889 елның 18 апрелендә бакыйлыкка күчә, соңгы сүзләре «Лә иләһә илләллаһ» була **(58 нче фото)**.

Ш. Мәрҗани эшчәнлегенә багышлап Казанда уздырылган бер конференциядәге чыгышында тумышы белән сүрияле галим Тәүфикъ Ибраһим мондый сүзләр әйтә: «Мин үз докладымны гарәп телендә укый алган булыр идем, әмма мондый тыйнаксызлыкка бара алмыйм. Чөнки монда бу телне миннән яхшырак белгән Мәрҗани рухы бар». Танылган кунак тарафыннан әйтелгән бу сүзләр татарларның мәшһүр руханиен тирән ихтирам итү булып яңгырады **(59–76 нчы фотолар)**.

...Кечкенә шаян малай, үсеп, әнә шундый зур дәрәҗәләргә ирешә. Татар исламиятенең абруен югары күтәрүче әлеге олы галимнең исеме татар халкы күңеленә мәңгелеккә сеңгән. Аның даһилыгы бәхәсләргә урын калдырмый.

The book "Mardzhani and his era in photographs" offered to the reader opens a new page in the study of the life and scientific activities of a major Tatar scholar and theologian, historian Shihabuddin Mardzhani (1818–1889). He lived a long, very bright and eventful life: he served as imam of the First Cathedral Mosque, was a mukhtasib of Kazan, a member of the Society of Archeology, History and Ethnography at Kazan University, wrote over 30 volumes of fundamental works devoted to various issues of Muslim theology, history of Tatar people.

Sh. Mardzhani came from a family of hereditary Imams. He received a fundamental religious education in the famous madrassas of Bukhara and Samarkand, took lessons from reputable theologians, and worked independently in libraries.

In 1850, Mardzhani returned to his homeland and since then his whole life has been connected with his native land. In the same year he was appointed as imam of the First Cathedral Mosque (now the Al-Mardzhani Mosque in Kazan). In 1862, the candidacy of Mardzhani was nominated for the post of mufti - the head of the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly, but did not receive the support of the Chief Prosecutor of the Most Holy Synod, K.P. Pobedonostsev. In 1867–68, he was the akhun and mukhtasib of Kazan, later in 1876–1884, he taught Islamic sciences in the Kazan Tatar teacher's school.

It was during these years that Mardzhani seemed to have a second wind. He was inspired by the creative passion, the desire to say a new word in theological science, and the knowledge accumulated over the many years of study finally began to transfer, according to the laws of physics, from quantity to quality.

During this period he wrote the most significant works:

"Nazurat al-haqq fi fardiyyat al-gashai wa in lam yagib al-shafak" ("A look at the truth about the need for evening prayer regardless of the twilight", 1870), which caused a great resonance and brought fame to the author throughout the Muslim East;

"Al-hikmat al-baliga-l-juniya fi-sh-sharkhi al-gakaid al-hanafiya" ("Extremely mature wisdom in the interpretation of Hanafi dogmas", 1888), where he expounded his views on various theological and legal issues.

In general, the scientist developed various innovative religious, reforming and educational ideas in his theological writings.

Since 1860, Sh. Mardzhani was responsible for the completeness and accuracy of the text of the Kazan editions of the Koran. This experience later became the basis of his book "Al-Fawaid Al-Muhimma" ("Useful and Important", 1878), devoted to the history of the publication of the Koran in Russia.

Sh. Mardzhani's seven-volume bio-bibliographical work "Vafiyat al-Aslaf wa Takhiyat al-Akhlaf" (Introduction to the work "Details on predecessors, their greetings to descendants") was compiled by him in 1838–1889 and preserved as a manuscript. He gave detailed information about prominent social and political figures, representatives of science and culture of the Muslim East and the Tatar people of the VII–XIXth centuries in this work. In 1883, an introduction to the work was published under the title "Mukaddima kitab vafiyat al-aslaf wa takhiyat al-ahlaf".

Mardzhani left his mark in the history with his work "Mustafad al-Akhbar fi Akhvali Kazan wa Bulgar" ("Applied data on the history of Kazan and Bulgar", 1885–1900), which was devoted to the history of Bulgar, Khazar, Tatar and other Turkic peoples. This comprehensive treatise became the first work based on numerous, time-tested sources in the Tatar historical science.

Mardzhani died on April 18, 1889 at the age of 74, buried in Kazan.

1. Портрет Ш. Марджани. 1860–70-е гг. XIX в. Фотографическое заведение прусского подданного Г.Ф. Локке (г. Казань, ул. Воскресенская, дом Алкина)

Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 22. Оп. 1. Ед. хр. 5

1. Ш. Мәрҗани портреты. 1860–70 еллар, XIX гасыр. Пруссия гражданы Г.Ф. Локкеның фотография ширкәте (Казан шәһәре, Воскресенская урамы, Алкин йорты)

ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 22. Тасв. 1. С. б. 5

2. Вид на родное село Ш. Марджани – Ябынчи (Епанчино) Атнинского р-на РТ. Современный вид

2. Ш. Мәрҗанинең туган авылы – Татарстан Республикасы Әтнә районы Ябынчы (Япанчы авылы). Хәзерге күренеше

https://www.business-gazeta.ru

3. Место дома, где родился Ш. Марджани (с. Ябынчи Атнинского р-на РТ)

Из фондов Арского историко-этнографического музея «Казан арты»

3. Ш. Мәрҗани туган йортның нигезе (Татарстан Республикасы Әтнә районы Япанчы авылы)

«Казан арты» Арча тарих-этнография музее фондларыннан

4. «Внутренность татарского дома». 1862 г. Художник К.Ф. Гун

4. «Татар өенең эчке күренеше». 1862 ел. Рәссамы К.Ф. Гун

Этнография Казанского Поволжья. Историко-этнографические очерки. Казань, 2017. С. 20

5. «Татарский двор». 1862 г. Художник К.Ф. Гун.

5. «Татар йортының ишек алды». 1862 ел. Рәссамы К.Ф. Гун

Карл Федорович Гун. 1830–1877. Рига, 1955

6. Медресе в Бухаре. Фотограф С.М. Прокудин-Горский (г. Бухара. Нач. XX в.).

6. Бохара мәдрәсәсе. С.М. Прокудин-Горский фотосы (Бохара, XX гасыр башы).

http://prokudin-gorskiy.ru

7. Медресе «Чор-Минор», где Марджани жил в годы учёбы в Бухаре. Фотограф Я. Босин. 1958 г.

7. Бохарада уку дәверендә Ш. Мәрҗани яшәгән «Чор Минор» мәдрәсәсе. Я. Босин фотосы, 1958 ел

https://oldcolor.livejournal.com/393652.html

8. Улица в Бухаре с видом на медресе «Чор-Минор». Фотограф С.М. Прокудин-Горский (г. Бухара. 1911 г.)

8. Бохара шәһәрендә «Чор-Минор» мәдрәсәсе урнашкан урам күренеше. С.М. Прокудин-Горский фотосы (Бохара, 1911 ел)

http://prokudin-gorskiy.ru

9. Ханака Надир-Диван-Беги. Фотограф С.М. Прокудин-Горский (г. Бухара. Нач. XX в.)

9. Надир Диванбәк ханәкәсе. С.М. Прокудин-Горский фотосы (Бохара, XX гасыр башы)

http://prokudin-gorskiy.ru

10. Шакирды сарты. Фотограф С.М. Прокудин-Горский (г. Самарканд, нач. XX в.)

10. Сарт шәкертләре. С.М. Прокудин-Горский фотосы (Сәмәрканд шәһәре, XX гасыр башы)

http://prokudin-gorskiy.ru

11. Мечеть Калян (г. Бухара, XVI в.). Современный вид

Фотограф З. Габдуллин

11. Бохара шәһәренең Калән мәчете (XVI гасыр). Хәзерге күренеше

З. Габдуллин фотосы.

12. Шакирды с мударрисом. Фотограф С.М. Прокудин-Горский (г. Самарканд, нач. XX в.)
12. Мөдәррис һәм шәкертләр. С.М. Прокудин-Горский фотосы (Сәмәрканд шәһәре, XX гасыр башы)
http://prokudin-gorskiy.ru

13. Шакирды медресе. Фотограф С.М. Прокудин-Горский (г. Самарканд, нач. XX в.)
13. Мәдрәсә шәкертләре. С.М. Прокудин-Горский фотосы (Сәмәрканд шәһәре, XX гасыр башы)
http://prokudin-gorskiy.ru

14. «Медресе Шир-Дор на площади Регистан в Самарканде».
Художник В.В. Верещагин (1869–1870)
14. «Сәмәркандның Регистан мәйданында урнашкан Ширдар мәдрәсәсе».
Рәссамы В.В. Верещагин (1869–1870)

15. Узбеки и сарты. XIX в.

15. Үзбәкләр һәм сартлар. XIX гасыр

Народы России: живописный альбом. СПб., 1878–1880 (Вып. 7–8: Камчадалы. Чукчи. Коряки. Курильцы или айносы. Амурские тунгузы. Узбеки Таджики. 1880)

16. Бухарец. Хивинец. Татарин. XIX в.

16. Бохарада, Хивада яшәүчеләр, татар кешесе. XIX гасыр

Description ethnographique des peoples de la Russie / Par T. de Pauly. СПб., 1862

17. Медресе «Мир Араб» (XVI в.), г. Бухара. Современный вид

17. «Мир Араб»мәдрәсәсе (XVI гасыр), Бохара шәһәре. Хәзерге күренеше

https://foto-tours.ru/

18. Казанский Кремль. XIX в.

18. Казан Кремле. XIX гасыр

Народы России: живописный альбом. СПб., 1878–1880 (Вып. 3: Молдаване. Цыгане. Татары волжские и сибирские. Татары крымские. 1878)

19. «Татарская мечеть». Художник Э. Турнерелли (1839)

19. «Татар мәчете». Рәссамы Турнерелли Э. (1839)

Собрание видов г. Казани, рисованных с натуры. Репринт. Казань, 1994

20. Вид на Сенную улицу и Соборную мечеть. Казань, нач. XX в.

20. Печән базары урамы һәм Җамигъ мәчет күренеше. Казан. XX гасыр башы

Малашевский Г.А. Старая Казань. Фотопортрет. Книга-альбом. Казань, 2005

21. Вид на 7-ю Соборную («Сенную») мечеть. Казань, кон. XIX в.

21. Җиденче җамигъ («Печән базары») мәчет күренеше. Казан, XIX гасыр азагы

Малашевский Г.А. Старая Казань. Фотопортрет. Книга-альбом. Казань, 2005

22. Сибирские и волжские татары. XIX в.

22. Себер һәм Идел буе татарлары. XIX гасыр

Народы России: живописный альбом. СПб., 1878–1880 (Вып. 3: Молдаване. Цыгане. Татары волжские и сибирские. Татары крымские. 1878)

23. Казанские татары. XIX в.

23. Казан татарлары. XIX гасыр

Description ethnographique des peoples de la Russie / Par T. de Pauly. СПб., 1862

24. Казанский татарин. Татарка казанская сзади, нач. XIX в.

24. Казан татары һәм Казан татар хатын-кызы. XIX гасыр башы

Abbildung und Beschreibung der Voelkerstämme und Voelker unter des Russischen Kaisers Alexander, Friedrich Ferdinand Hempel und Geissler. Leipzig, 1803

25. Вид Первой соборной мечети г. Казани (ныне мечеть «Марджани»), нач. XX в.

25. Казан шәһәренең Беренче җамигъ мәчете күренеше (хәзерге «Мәрҗани» мәчете), XX гасыр башы

«Россия Империясе» фотоальбомы (1911)

26. Дом, в котором жил Шигабутдин Марджани (ныне ул. К. Насыри, 10). Фото 1900–1910 гг.

26. Шиһабетдин Мәрҗани яшәгән йорт (хәзерге Каюм Насыйри урамы, 10). 1900–1910 еллар фотосы

https://pastvu.com

27. Шагиахмет Алкин (Алексей Михайлович). Первый казанский полицмейстер из татар-мусульман (его сын стал депутатом I Государственной Думы, внук – председателем «Военного Шуро»)

27. Шаһиәхмәт Алкин (Алексей Михайлович). Татар-мөселманнары арасыннан Казанның беренче полицмейстере (аның улы – I Дәүләт Думасы депутаты, оныгы – «Хәрби Шура» рәисе).

https://www.tataroved.ru

28. Здание медресе, в котором с 1880 по 1889 гг. преподавал Ш. Марджани. Ныне Казанский исламский колледж (ул. З. Султана, 6/15)

28. Ш. Мәрҗани 1880–1889 елларда мөгаллимлек иткән мәдрәсә бинасы. Хәзерге Казан ислам көллияте (З. Солтан урамы, 6/15)

Это же здание в 1949 г. Фотограф Г.В. Юсупов

Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 22.Оп. 1. Ед. хр. 6

Шул ук бина 1949 елда. Йосыпов Һ.В. фотосы.

ТР ФА Г. Ибраһимов исем.Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 22. Тасв. 1. С.б. 6

29. Ш. Марджани в возрасте 45 лет. Фоторепродукция

Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 22. Оп. 1. Ед. хр. 5

29. 45 яшьлек Ш. Мәрҗани Фоторепродукция

ТТР ФА Г. Ибраһимов исем.Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 22. Тасв. 1. С.б. 5

30. Татарское духовенство. Почтовая открытка конца XIX в.

30. Татар руханилары. Почта открыткасы, XIX гасыр ахыры

https://pastvu.com

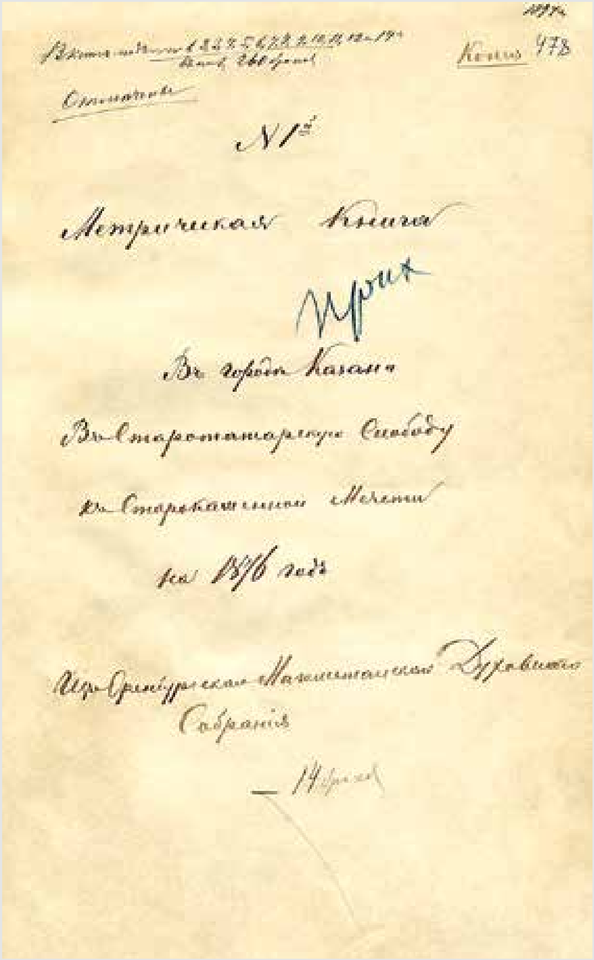

№ 1

Метрическая Книга

Въ городѣ Казани

Въ Старотатарской Слободѣ

въ Старокаменной Мечети

на 1876 годъ

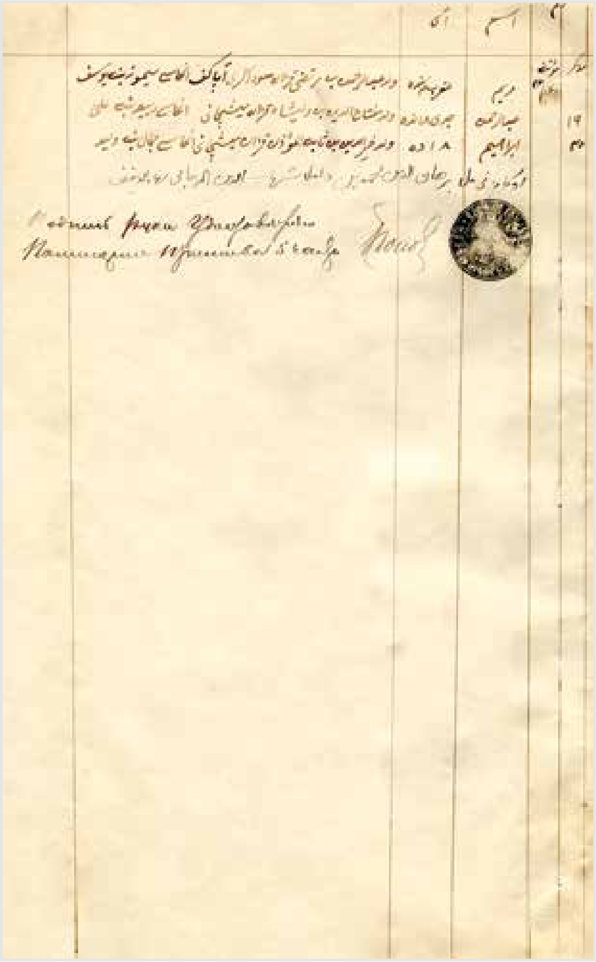

**31. Метрическая книга Старо-каменной мечети г. Казани за 1876 г.
Метрическую книгу заполнял указной имам Ш. Марджани**

**31. Казан шәһәренең Иске-Таш мәчетенең 1876 елгы метрик кенәгәсе.
Метрик кенәгә указлы мулла Ш. Мәрҗани кулы белән тутырылган**

http://www.archive.gov.tatarstan.ru

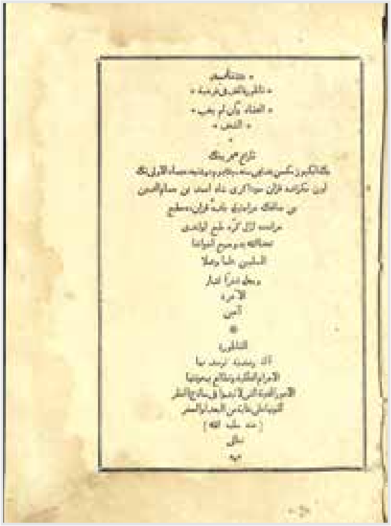

32. Книга «Назурат ал-хакк» («Китаб назурат аль хакк фи фардият ал-аша ва ин лям ягиб аш-шафак» – «Взгляд на истину о необходимости вечерней молитвы независимо от наступления сумерек», 1870)

Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 22. Оп. 1. Ед. хр. 28

32. «Нәзурател-хакк фи фәрдийә әл-гашаи вә ин ләм йагаб-әш-шәфәкъ» («Эңгер-меңгер төшүгә бәйсез рәвештә кичке намазның зарурлыгы турындагы хакыйкатькә бер караш», 1870) хезмәте

ТР ФА Г. Ибраһимов исем.Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 22. Тасв. 1. С.б. 28

33. Биобиблиографический труд Ш. Марджани «Вафийат ал-аслаф ва тахият ал-ахлаф» («Подробное о предшественниках, их приветствия потомкам») (1838–1889 гг.)

НБ КФУ. Выставка «Шигабутдин Марджани. Татарский характер» (Казанский Кремль. 14.09–28.10.2018 г.). Фотограф А.М. Ахунов

33. Мәрҗанинең «Вафийәт әл-әсляф вә тәхият әл-әхляф» («Бабаларыбыз һәм аларның киләчәк буыннарга сәламнәре турында җентекләмә») дигән биобиблиографик сүзлеге (1837–1889 еллар)

КФУ фәнни китапханәсе. «Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсе (Казан Кремле. 14.09–28.10.2018 ел). А.М. Ахунов фотосы

34. Печать Марджани. 1864–1865 гг.
Из фондов Национального музея РТ

Фото А.М. Ахунова с выставки «Шигабутдин Марджани. Татарский характер» (Казанский Кремль. 14.09–28.10.2018 г.)

34. Мәрҗани мөһере. 1864–1865 еллар. Татарстан Республикасының Милли музее фондларыннан

«Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсе (Казан Кремле. 14.09–28.10.2018 ел). А.М. Ахунов фотосы

35. Оттиск личной печати Ш. Марджани на сборнике хадисов «Сахих ал-Бухари»

Фото А.М. Ахунова с выставки «Шигабутдин Марджани. Татарский характер» (Казанский Кремль. 14.09–28.10.2018 г.)

35. «Сахих әл-Бохари» хәдисләр җыентыгында Ш. Мәрҗанинең шәхси мөһере эзе

«Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсе (Казан Кремле. 14.09–28.10.2018 ел). А.М. Ахунов фотосы

36. Радлов Василий Васильевич (1837–1918), российский востоковед-тюрколог, этнограф, археолог и педагог

36. Василий Васильевич Радлов (1837–1918) – төрки телләр белгече, этнограф, археолог һәм мөгаллим

37. Евфимий Александрович Малов (1835–1918) – миссионер, заслуженный профессор Казанской духовной академии

Из личного архива А.М. Ахунова

37. Евфимий Александрович Малов (1835–1918) – миссионер, Казан духовной академиясе профессоры

А.М. Ахуновның шәхси архивыннан

38. Татарская учительская школа. Начало XX в.

38. Татар укытучылар мәктәбе. XX йөз башы

Малашевский Г.А. Старая Казань. Фотопортрет. Книга-альбом. Казань, 2005

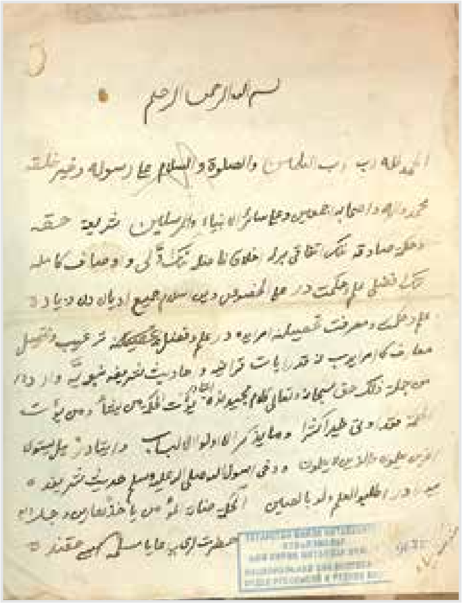

بسم الله الرحمن الرحيم

39. Речь Марджани на открытии Татарской учительской школы. Автограф. Национальная библиотека РТ

Фото А.М. Ахунова с выставки «Шигабутдин Марджани. Татарский характер» (Казанский Кремль. 14.09–28.10.2018 г.)

39. Мәрҗанинең Татар укытучылар мәктәбен тантаналы ачу вакытындагы чыгышы. ТР Милли китапханәсе

«Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсеннән А.М. Ахунов фотосы (Казан Кремле. 14.09–28.10.2018 ел)

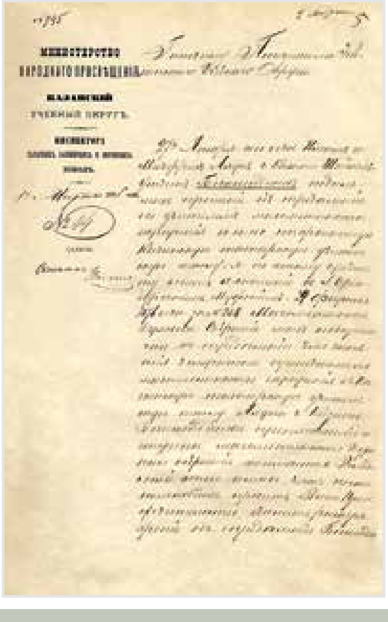

МИНИСТЕРСТВО НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ.

КАЗАНСКІЙ УЧЕБНЫЙ ОКРУГЪ.

40. Представление инспектора татарских, башкирских и киргизских школ В.В. Радлова попечителю Казанского учебного округа П.Д. Шестакову об определении Ш. Богаутдинова (Ш. Марджани) учителем магометанского вероучения в Казанскую татарскую учительскую школу. 1 марта 1876 г.

40. Татар, башкорт һәм кыргыз мәктәпләре инспекторы В.В. Радловның Ш. Мәрҗанине Казан укытучылар мәктәбенә мөселман дин укытучысы итеп билгеләү хакында Казан уку-укыту округы попечителе П.Д. Шестаковка гаризасы. 1876 елның 1 марты

http://www.archive.gov.tatarstan.ru

41. Группа учеников Татарской учительской школы. Казань. 1894 г.

41. Татар укытучылар мәктәбе укучылары төркеме. Казан. 1894 ел

Малашевский Г.А. Старая Казань. Фотопортрет. Книга-альбом. Казань, 2005

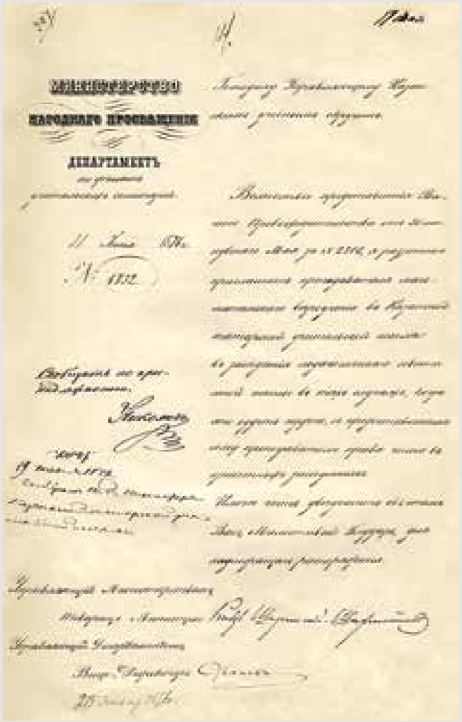

Министерство народнаго просвещения

Департаментъ

ДѢЛО

КАНЦЕЛЯРІИ ПОПЕЧИТЕЛЯ КАЗАНСКАГО УЧЕБНАГО ОКРУГА.

42. Отношение управляющего Министерством народного просвещения князя П.А. Ширинского-Шахматова управляющему Казанским учебным округом И.М. Николичу о разрешении приглашать преподавателя магометанского вероучения в Казанской татарской учительской школе на заседание педагогического Совета школы. 11 июня 1876 г.

42. Милли белем бирү Министрлыгы управляющие кенәз П.А. Ширинский-Шахматовның Казан укытучылар мәктәбенең исламият укытучысын Мәктәп советының педагогик утырышына чакырырга ризалык алу турында Казан уку-укыту округы управляющие И.М. Николаевка гаризасы. 1876 елның 11 июне

http://www.archive.gov.tatarstan.ru

43. Дело об увольнении преподавателя магометанского вероучения в Казанской татарской учительской школе Ш. Богаутдинова (Ш. Марджани). 24 апреля – 24 июля 1884 г.

43. Казан укытучылар мәктәбенең исламият укытучысы Ш. Мәрҗанине эшеннән азат итү хакындагы эш. 1884 елның 24 апреле

http://www.archive.gov.tatarstan.ru

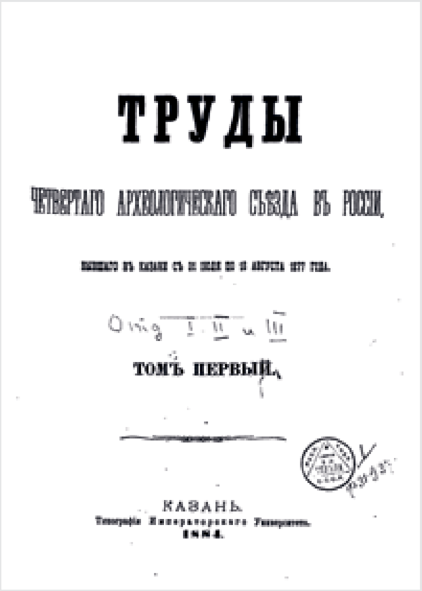
ТРУДЫ

ЧЕТВЕРТАГО АРХЕОЛОГИЧЕСКАГО СЪЕЗДА ВЪ РОССІИ,

бывшаго въ Казани съ 31 іюля по 18 августа 1877 года.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

КАЗАНЬ.
Типографія Императорскаго Университета.
1884.

44. Титульный лист «Трудов IV Всероссийского археологического съезда». 1877 г.

44. «Труды IV Всероссийского археологического съезда» җыентыгының титул бите. 1877 ел

القسم الأول من كتاب مستفاد الأخبار
في أحوال قزان وبلغار

بسم الله الرحمن الرحيم

45. «Мустафад ал-ахбар фи ахвали Казан ва Булгар» («Сведения, привлеченные для истории Казани и Булгара», I – 1885, 1895; II –1900)

45. «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар» («Казан вә Болгар хәлләре турында файдаланылган хәбәрләр», I –1885, 1895; II –1900)

https://darul-kutub.com

46. Татарский ученый Хусаин Фаизханов (1823–1866)

46. Татар галиме Хөсәен Фәезханов (1823–1866)

Хусаин Фаизханов. Жизнь и наследие: историко-документальный сборник / пер. со старотат. А.М. Ахунова и И.Ф. Гимадеева. Н. Новгород, 2008

48. **Иосиф Фёдорович Готвальд (1813–1897), известный казанский ориенталист, профессор арабского и персидского языков**

48. **Иосиф Фёдорович Готвальд (1813–1897), танылган Казан ориенталисты, гарәп һәм фарсы телләре буенча профессор**

Катанов Н.Ф. Императорского Казанского университета почетный член, профессор и библиотекарь И. Ф. Готвальд. Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1900

47. **Известный татарский ученый и религиозный деятель Риза Фахретдин (1859–1936). Издатель переписки Х. Фаезханова и Ш. Марджани**

47. **Танылган татар галиме һәм дин билгече Риза Фәхретдин (1859–1936). Ш. Мәрҗани һәм Х. Фәезханов хатларын нәшер итүче**

Нерасторжимая связь: письма Хусаина Фаизханова Ш. Марджани. Москва: ИД «Медина», 2018

49. **Профессор персидской и турецко-татарской словесности А.Н. Казем-бек (1802–1870).**

Из личного архива А.М. Ахунова

49. **Фарсы һәм төрек-татар телләре профессоры А.Н. Казембәк (1802–1870).**

А.М. Ахуновның шәхси архивыннан

50. **Альфред Эдмунд Брем (1829–1884) – немецкий учёный-зоолог и путешественник, автор знаменитой научно-популярной работы «Жизнь животных»**

50. **Альфред Эдмунд Брем (1829–1884) – немец зоолог-галиме, сәяхәтче, «Хайваннар тормышы» фәнни-популяр хезмәте авторы**

Wikimedia Commons

51. «Марджани в Казани». Художник А.К. Сайфутдинов (2018)

Экспозиция выставки «Ш. Марджани. Татарский характер» (14.09–28.10.2018. г. Казань)

51. «Мәрҗани Казанда». Рәссамы А.К. Сәйфетдинов (2018)

«Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» экспозициясе (Казан шәһәре. 14.09–28.10.2018 ел)

52. Феска Марджани. Музей гимназии № 2 им. Ш. Марджани (г. Казань)

Фото А.М. Ахунова с выставки «Шигабутдин Марджани. Татарский характер» (Казанский Кремль. 14.09–28.10.2018 г.)

52. Мәрҗанинең фәсе. Казан шәһәренең Ш. Мәрҗани исем. 2 нче номерлы гимназиясе музее

«Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсеннән А.М. Ахунов фотосы (Казан Кремле. 14.09–28.10.2018 ел)

53. Мекка. 1889 г.

53. Мәккә шәһәре, 1889 ел

https://towardsenlightment.wordpress.com

54. Фрагмент письма Ш. Марджани из хаджа

Фото И.Г. Гумерова с выставки «Шигабутдин Марджани. Татарский характер» (Казанский Кремль. 14.09–28.10.2018 г.)

54. Ш. Мәрҗани хаҗ сәфәре вакытында язган хатның фрагменты

«Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсеннән И.Г. Гомәров фотосы (Казан Кремле. 14.09–28.10.2018 ел)

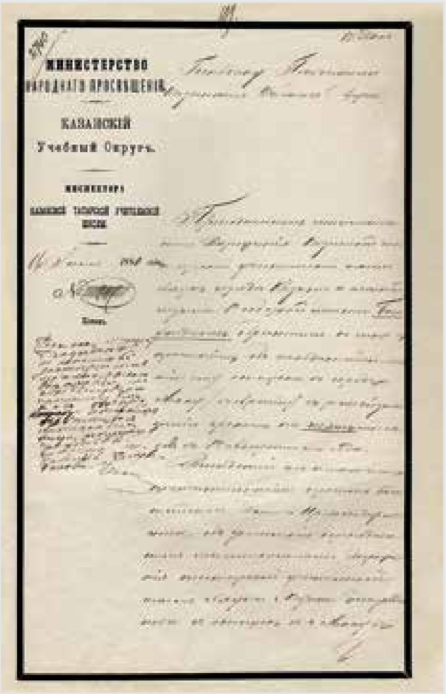

МИНИСТЕРСТВО
НАРОДНАГО ПРОСВѢЩЕНІЯ
КАЗАНСКІЙ
Учебный Округъ
ИНСПЕКТОРА
КАЗАНСКОЙ ТАТАРСКОЙ УЧИТЕЛЬСКОЙ ШКОЛЫ

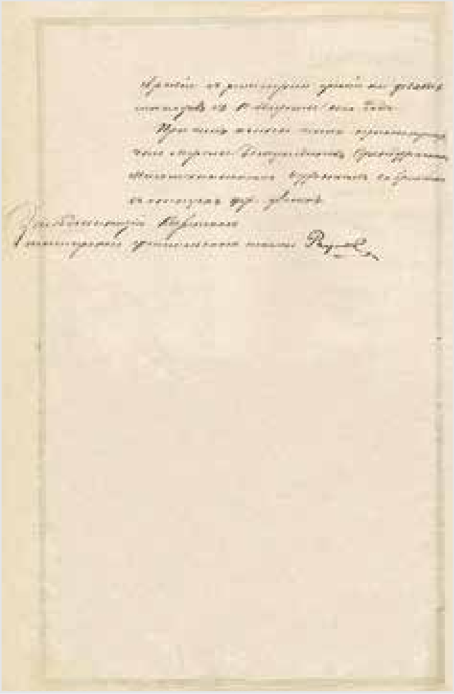

55. Представление заведующего Казанской татарской учительской школой В.В. Радлова попечителю Казанского учебного округа П.Д. Шестакову об увольнении преподавателя вероучения Ш. Богаутдинова (Ш. Марджани) в отпуск в Мекку. 16 июля 1880 г.

55. Казан укытучылар мәктәбе җитәкчесе В.В. Радловның исламият укытучысы Ш. Мәрҗанине Мәккә шәһәренә хаҗ сәфәре кылу өчен ялга җибәрү турында Казан уку-укыту округының попечителе П.Д. Шестаковка гаризасы. 1880 елның 16 июле

http://www.archive.gov.tatarstan.ru

56. Столовые приборы, которыми Ш. Марджани пользовался во время паломничества в хадж

Музей Марджани с. Коморгузя. Фото И.Г. Гумерова с выставки «Шигабутдин Марджани. Татарский характер» (Казанский Кремль. 14.09–28.10.2018 г.)

56. Ш. Мәрҗани хаҗ сәфәре вакытында файдаланган савыт-саба

Комыргуҗа авылының Мәрҗани музее. «Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсеннән И.Г. Гомәров фотосы (Казан Кремле. 14.09–28.10.2018 ел)

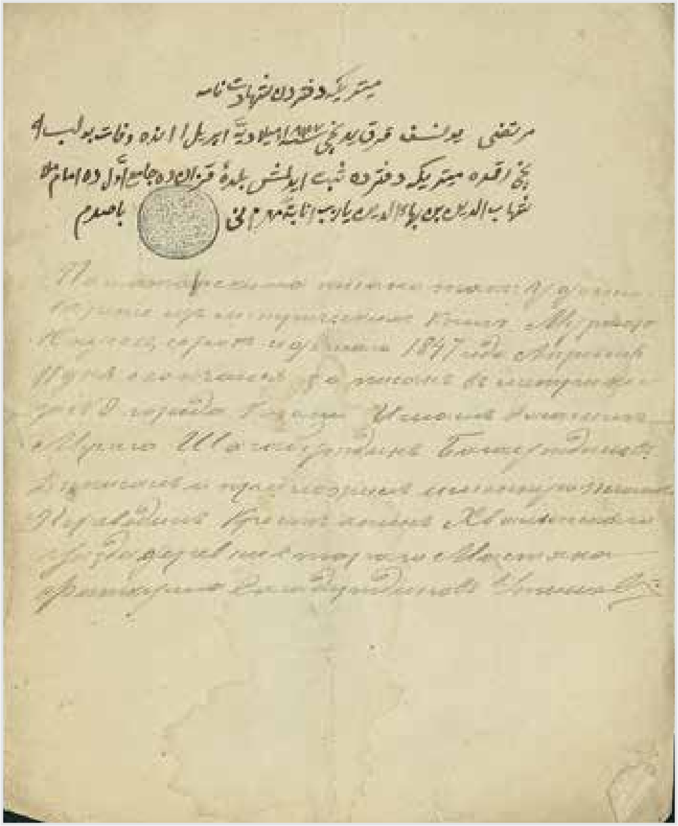

57. Образцы почерков Ш. Марджани. 1) Заявление Ш. Марджани в Духовное управление об издании Корана в г. Казани (1865 г.); 2) Выписки из метрической справки Муртазы Юнусова Муртази. Рукопись, заверена именное печатью Ш. Марджани.

Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 22. Оп. 1. Ед. хр. 16, 18

57. Ш. Мәрҗанинең үз кулы белән язган үрнәкләр: 1) Казан шәһәрендә Коръәнне бастыру хакында Диния нәзарәтенә Ш. Мәрҗани язган гариза (1865 ел); 2) Мортаза Юнысов Мортазинның метрик белешмәсе өземтәсе. Кулъязма Мәрҗанинең шәхси мөһере белән расланган

ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 22. Тасв. 1. С.б. 16, 18

58. Метрическая запись по Старокаменной №1 мечети г. Казани о смерти Ш. Богаутдинова (Ш. Марджани). 15 апреля 1889 г.

59. Казан шәһәренең Беренче Иске-Таш мәчетендәге Ш. Мәрҗани үлеме хакында метрик язу. 1889 елның 15 апреле.

http://www.archive.gov.tatarstan.ru

59. Могила Ш. Марджани. Казань, 1978 г. Фотограф Г.В. Юсупов

Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 22. Оп. 1. Ед. хр. 22

59. Ш. Мәрҗани кабере. Казан шәһәре, 1978 ел. Һ.В. Йосыпов фотосы

ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге Ф. 22. Тасв. 1. С.б. 22

60. Могила тестя Ш. Марджани Габденнасыра бин Мухамматамина (1919). Мусульманское кладбище г. Буинска

Фотограф В.М. Усманов

60. Ш. Мәрҗани хатынының әтисе Габденнасыйр бине Мөхәммәтәмин кабере (1919). Буа шәһәренең мөселман зираты

В.М. Усманов фотосы

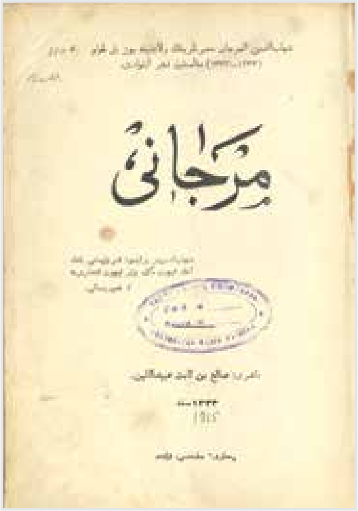
مرجانی

61. Сборник «Марджани» по случаю 100-летнего юбилея Ш. Марджани, подготовленный Г. Губайдуллиным и Ш. Шарафом, 1915 г.

Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Ф. 22. Оп. 1. Ед. хр. 23

61. Ш. Мәрҗанинең тууына 100 ел тулуга багышлап Г. Гобәйдуллин һәм Ш. Шәрәф тарафыннан әзерләнгән «Мәрҗани» җыентыгы, 1915 ел

ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 22. Тасв. 1. С.б. 23

62. Редколлегия сборника «Марджани». Сидят (слева направо): Кашаф Тарджемани, Салих Губайдуллин, Шахар Шараф, Габдрахман Гумари. Стоят: Габдулла Гисмати, Газиз Губайдуллин, Тагир Ильяси (Казань, 1915 г.)

62. «Мәрҗани» җыентыгын төзүчеләр редколлегиясе. Утырганнар (сулдан уңга): Кәшшафетдин Тәрҗемани, Салих Гобәйдуллин, Шәһәр Шәрәф, Габдеррәхман Гомәри. Басканнар: Габдулла Гыйсмәти, Газиз Гобәйдуллин, Таһир Ильяси (Казан, 1915 ел)

63. Родственники Ш. Марджани: Ильясова Назия-ханум, Мустафина Суфия-ханум (в центре) вместе с представителями Духовного управления мусульман Татарстана на татарском кладбище (г. Казань, 1998 г.)

63. Ш. Мәрҗани туганнары: Ильясова Наҗия ханым белән Мостафина Суфия ханым (уртада) Татарстан мөселманнары Диния нәзарәте вәкилләре белән татар зиратында (Казан, 1998 ел)

http://www.archive.gov.tatarstan.ru

64. Могила Ш. Марджани на Татарском кладбище Ново-татарской слободы г. Казани. Современный вид. 2018 г.

Фотограф А.М. Ахунов

64. Казан шәһәренең Яңа Татар бистәсенең татар зиратында Ш. Мәрҗани кабере. Хәзерге күренеше. 2018 ел

Ахунов А.М. фотосы.

65. Двор на улице Комсомольская с видом на мечеть «Марджани» (1930–1940-е гг.)

65. Комсомол урамында урнашкан йорт ишек алдыннан «Мәрҗани» мәчетеннең күренеше. (1930–1940 еллар)

https://pastvu.com

66. Улица Каюма Насыри. Вид на мечеть «Марджани» (Казань, 1978 г.). Фотограф Н.Х. Халит

66. Каюм Насыйри урамы. «Мәрҗани» мәчетенең күренеше (Казан, 1978 ел). Н.Х. Халит фотосы

https://pastvu.com

67. Старики возвращаются с молитвы из мечети «Марджани» (Казань, 1981 г.). Фотограф Н.Х. Халит

67. Картлар «Мәрҗани» мәчетеннән намаздан кайтып киләләр (Казан, 1981 ел). Н.Х. Халит фотосы

https://pastvu.com

68. «Святой источник». Художник Р.М. Саляхов

Фото Гумерова И. Г. с выставки «Шигабутдин Марджани. Татарский характер» (Казанский Кремль. 14.09-28.10.2018 г.)

68. «Изге чишмә». Рәссамы Р.М. Сәлахов

«Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсеннән Гомәров И.Г. фотосы (Казан Кремле. 14.09–28.10.2018 ел)

69. Ш. Марджани. Серия скульптурных портретов «Великие деятели татарской культуры» (Национальная библиотека РТ, 1993–94гг.). Скульптор Ф.Н. Фасхутдинов

Фотограф А.М. Ахунов

69. Ш. Мәрҗани. «Татар мәдәниятенең бөек эшлеклеләре» сынлы портретлар сериясеннән (ТР Милли китапханәсе, 1993–1994 еллар). Скульторы Ф.Н. Фәсхетдинов

А.М. Ахунов фотосы

70. Памятный знак в с. Ташкичу Арского р-на РТ

Фотограф И.Г. Гумеров

70. Татарстан Республикасы Арча районы Ташкичү авылында куелган һәйкәл

И.Г. Гомәров фотосы

71. «Родник Марджани» (с. Ташкичу). Комплекс был открыт 8 декабря 2017 г.

Фотограф И.Г. Гумеров

71. «Мәрҗани чишмәсе» (Ташкичү авылы). Комплекс 2017 елның 8 декабрендә ачылган.

И.Г. Гомәров фотосы

72. Выставка «Шигабутдин Марджани. Татарский характер», посвященная 200-летнему юбилею ученого. Выставочный центр «Манеж» Музея-заповедника «Казанский Кремль» 14 сентября– 28 октября 2018 г.

Фотограф А.М. Ахунов

72. Галимнең тууына 200-ел тулуга багышланган «Шиһабетдин Мәрҗани. Татар характеры» күргәзмәсе. «Манеж» күргәзмә үзәге. Казан Кремле музей-тыюлыгы. 2018 елның 14 сентябре – 28 октябре

А.М. Ахунов фотосы

73. «Марджани».
Художник Р.И. Шамсутов

Музей Марджани с. Коморгузя (Атнинский р-н, Респ. Татарстан)

«Мәрҗани».
Рәссамы Р.И. Шәмсутов

Коморгуҗа авылындагы Мәрҗани музее (ТР, Әтнә районы)

74. Сборник хадисов XIV в. «Сахих ал-Бухари» из личной библиотеки Ш. Марджани. Из фондов Музея-заповедника «Казанский Кремль»

Фотограф А.М. Ахунов

74. Ш. Мәрҗанинең шәхси архивында сакланган «Сахих әл Бохари» хәдисләр җыентыгы (XIV гасыр). «Казан Кремле» музей-тыюлыгы фондыннан

А.М. Ахунов фотосы

75. Страницы рукописей Марджани. Российская национальная библиотека и Институт восточных рукописей РАН (Санкт-Петербург), автографы ученого из коллекций Научной библиотеки К(П)ФУ, Института языка, литературы, искусства АН РТ, Национальной библиотеки РТ

Фотограф А.М. Ахунов

75. Мәрҗанинең кулъязмалары. Россия милли китапханәсе. Россия Фәннәр академиясенең Көнчыгыш кулъязмалар институты (Санкт-Петербург). Галимнең КФУ фәнни китапханәсе, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, ТР Милли китапханәсендә сакланучы автографлары

А.М. Ахунов фотосы

76. В ноябре 2018 г., в честь 200-летия со дня рождения учёного в Казани был открыт памятник Ш. Марджани

Фотограф А.М. Ахунов

76. Галимнең тууына 200 ел тулуга багышлап 2018 елның ноябрендә Казанда Ш. Мәрҗәни һәйкәле ачылды

А.М. Ахунов фотосы

МАРДЖАНИ и его эпоха в фотографиях

Ахунов Азат Марсович
МАРДЖАНИ И ЕГО ЭПОХА В ФОТОГРАФИЯХ

Перевод на татарский язык *А.К. Булатовой*
Перевод на английский язык *Ч.И. Хамидовой*

Дизайн *А.В. Булатова*
Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*

Формат 84×90 1/16. Гарнитура «Cambria».
Бумага офсетная, печать офсетная
Усл.-печ. л. 5,95. Уч.-изд. л. 4. Тираж 500 экз. Заказ

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20